

U POVODU OSAMDESET GODINA OD OSNIVANJA ZAVNOS-a I ZAVNOBIH-a: MUSLIMANI/BOŠNJACI U KOMUNISTIČKOJ VIZIJI I MISIJI STVARANJA FEDERATIVNE JUGOSLAVIJE*

Apstrakt: *U radu se analizira odnos Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) prema nacionalnom pitanju Muslimana/Bošnjaka,** u periodu između dva svjetska rata i, naročito, u vrijeme četverogodišnje Narodnooslobodilačke borbe (1941-1945) kada je postepeno uobličavana vizija i vršena njena provedba (misija) jugoslovenske federacije i nacionaliteta njenih naroda općenito. Ipak, zbog više osobenosti u svemu tome, u središtu pažnje ovoga rada je analiza stajališta KPJ prema statusu Bosne i Hercegovine i Sandžaka u toku izgradnje nove Jugoslavije, a uporedo sa tim i prema nacionalnom pitanju Muslimana koji su u njima dominantno skoncentrirani. U složenim ratnim okolnostima, uz brojne unutarne i vanjske utjecaje i poteškoće, pokazalo se da su autonomni status obje pokrajine, Bosne i Hercegovine i Sandžaka, i priznanje nacionalnosti Muslimana bili itekako međusobno uslovljeni, i tijesno povezani sa općim (Kominternu i dr.) i unutarpartijskim (odnos između klasnog i nacionalnog i dr.) stajalištima i pitanjima, pri donošenju konačnih odluka vojnog i partijskog rukovodstva NOB-e. U krajnjem je konačan ishod bio pozitivan po Bosnu i Hercegovinu, koja je postala zasebna (šesta) federalna jedinica nove države, čime je obnovila svoju državnost, dok je ratna autonomija Sandžaka ukinuta marta 1945. godine. Muslimani su u Bosni i Hercegovini postali jedan od tri konstitutivna bh.*

* Pojedini sadržaji ovoga članka objavljeni su ranije u autorskom radu: „ZAVNOS I ZAVNOBIH u komunističkoj koncepciji stvaranja federativne Jugoslavije“, Zbornik radova „75. godišnjica Prvog zasijedanja ZAVNOBIH-a: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću“, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, Knjiga 46/1, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019, Sarajevo, 2019, 151-179.

** Ovdje će se koristiti naziv „Musliman“ za oznaku nacionalnosti, a ime „musliman“ za oznaku vjerske pripadnosti, isključivo iz metodoloških razloga, jer je to primjerenije izvorima i literaturi vremena o kojem se piše. Naziv „Bošnjak“ Muslimani su dobili odlukom Drugog Bošnjačkog sabora, održanog 28. septembra 1993. godine u Sarajevu.

naroda (sa Srbima i Hrvatima), ali im nije priznata nacionalnost odlukama Drugog zasijedanja AVNOJ-a. Sandžak je podijeljen između Crne Gore i Srbije granicom iz Balkanskih ratova, a Muslimani Sandžaka su ostali nacionalna manjina u okvirima federalne Crne Gore i Srbije. Dvadesetak godina kasnije Muslimanima je priznata nacionalnost, čime je ispravljena historijska nepravda. Podjela Sandžaka se, pak, trajno održala, ostavljajući duboke posljedice po ukupan društveno-ekonomski, kulturni i nacionalni razvoj cjelokupnog njegovog stanovništva – posebno na manjinske Muslimane.

Ključne riječi: *Monarhistička Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Sandžak, Crna Gora, Srbija, Komunistička partija Jugoslavije, Narodnooslobodilačka borba, Srbi, Hrvati, Muslimani, ZAVNOS, ZAVNOBiH, AVNOJ.*

Abstract: *The paper analyzes the attitude of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) towards the national issue of Muslims/Bosniaks,** in the period between the two world wars and, especially, during the four-year National Liberation War (1941-1945), when the vision of the Yugoslav Federation and the nationalities of its peoples in general was gradually shaped and its implementation (mission) was carried out. However, due to several peculiarities in all of this, the focus of this work is the analysis of the position of the KPJ towards the status of Bosnia and Herzegovina and Sandžak during the construction of the new Yugoslavia, and at the same time towards the national issue of Muslims who are dominantly concentrated in them. In the complex circumstances of the war, with numerous internal and external influences and difficulties, it turned out that the autonomous status of both provinces, Bosnia and Herzegovina and Sandžak, and the recognition of Muslim nationality were very much mutually conditioned, and closely connected with the general (Comintern and others) and intra-party (relationship between class and national, etc.) viewpoints and issues, when making final decisions of the military and party leadership of NOB. In the end, the final outcome was positive for Bosnia and Herzegovina, which became a separate*

**Here, the name "Muslim" will be used for the designation of nationality, and the name "Muslim" for the designation of religious affiliation, solely for methodological reasons, as it is more appropriate to the sources and literature of the time being written about. The name "Bosniak" was given to Muslims by the decision of the Second Bosniak Assembly, held on September 28, 1993 in Sarajevo.

(sixth) federal unit of the new state, thereby restoring its statehood, while the wartime autonomy of Sandžak was abolished in March 1945. Muslims in Bosnia and Herzegovina have become one of the three constitutive B&H people (with Serbs and Croats), but their nationality was not recognized by the decisions of the Second Session of AVNOJ. Sandžak was divided between Montenegro and Serbia by the border from the Balkan wars, and the Muslims of Sandžak remained a national minority within the framework of federal Montenegro and Serbia. About twenty years later, Muslims were recognized as a nationality, thus correcting a historical injustice. The division of Sandžak, on the other hand, was permanently maintained, leaving deep consequences for the overall socio-economic, cultural and national development of its entire population - especially for the minority Muslims.

Keywords: *Monarchist Yugoslavia, Independent State of Croatia, Bosnia and Herzegovina, Sandžak, Montenegro, Serbia, Communist Party of Yugoslavia, National Liberation War, Serbs, Croats, Muslims, ZAVNOS, ZAVNOBiH, AVNOJ.*

Uvodne napomene

Monarhistička Jugoslavija pod nazivom „Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca“ (po Ustavu iz 1921. „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“ - SHS), formirana je činom ujedinjenja jugoslovenskih naroda 1. 12. 1918. godine. Nastala je kao rezultat Prvog svjetskog rata a potom i dijela versajskog mirovnog sistema. Činila su je različita prijeratna administrativno-teritorijalna i kulturno-historijska područja (područje Kraljevine Srbije kojoj su se nakon rata priključile Crna Gora i Vojvodina, te Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine koje su bile u sastavu ratnim porazom raspale Austro-Ugarske monarhije). Kada se uz to ima u vidu i nacionalna i vjerska raznolikost stanovništva, očito je da se radilo o vrlo složenoj nacionalnoj, društveno-ekonomskoj, konfensionalnoj i političkoj strukturi novonastale države. Kraljevina Srbija, srpska dinastija Karađorđevića, vladajuće srpske političke stranke, smatrali su da Srbiji i Srbima pripada pravo na povlašten položaj u

novoj državi, koju su u osnovi smatrali proširenom (velikom) Srbijom.¹ To potvrđuju aktivnosti na sve intenzivnijoj unitarizaciji države, što je početkom 1929. godine rezultiralo zavođenjem diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, nakon čega država dobija ime Kraljevina Jugoslavija (KJ), koja je ubrzo preuređena na devet banovina sa ciljem negiranja historijsko-pravnog kontinuiteta konstitutivnih historijskih pokrajina. Kraljevim oktroiranim ustavom iz septembra 1931. dodatno je učvršćeno centralističko uređenje što je kod nesrpskih naroda izazivalo neslaganja i protivljenja, koja su se očitovala u zahtjevima (punktacijama) za ustavnim preuređenjem zemlje. Zahtjevi hrvatskih političkih stranaka rezultirali su sporazumom Cvetković – Maček avgusta 1939. kojim je formirana Banovina Hrvatska, u koju je ulazio i dio Bosne i Hercegovine (13 srezova tj. 32% teritorija), što je bio prvi korak ka trijalističkoj federalizaciji zemlje (osim ove radilo se na formiranju banovine „srpske zemlje“ kojoj bi pripalo cijelo područje sa istočne i jugoistočne te Dravske banovine sa sjeverozapadne strane Banovine Hrvatske).² Uslijed novih unutarnjih i vanjskih okolnosti u kojima se država našla u vrijeme početka Drugog svjetskog rata, ovaj režimski nacionalistički koncept (tri pokrajine i tri naroda) federalizacije zemlje nije realiziran.

Podjelom KJ na devet banovina, uglavnom sa srpskom većinom, teritorija BiH pripala je u četiri banovine, od kojih je sjedište dvije banovine (Drinske i Vrbaskе) bilo unutar a dvije (Primorske i Zetske) izvan BiH. Područje Sandžaka pripadalo je Zetskoj banovini. Time je direktno negirana historijska individualnost Bosne i Hercegovine i marginalizirana nacionalnost

* Ovdje će se koristiti naziv „Musliman“ za oznaku nacionalnosti, a ime „musliman“ za oznaku vjerske pripadnosti, isključivo iz metodoloških razloga, jer je to primjerenije izvorima i literaturi vremena o kojem se piše. Naziv „Bošnjak“ Muslimani su dobili odlukom Drugog Bošnjačkog sabora, održanog 28. septembra 1993. godine u Sarajevu.

¹ Politički i nacionalni antagonizmi dolazili su do izražaja u svakodnevnom životu, pogromima vlasti prema potlačenim i obespravljenim narodima i nižim slojevima stanovništva. Među najvećim pogromima muslimanskog stanovništva u Sandžaku je pokolj nad Muslimanima Vraneške doline, u Šahovićima 1924. godine (više vidi: Šerbo, Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani, Šahovići 1924*, Podgorica, 2011). Srpsko-hrvatske netrpeljivosti rezultirale su atentatom u Narodnoj skupštini (juna 1928.) na prvake Hrvatske seljačke stranke. Hrvoje, Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991)*, Hrvatski pogled, Zagreb, 1998, 165-166.

² H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 202-209. Jedan od prijedloga za preuređenje KJ sačinio je Josip Smolaka, po kojem bi osim banovina Srbije, Hrvatske i Slovenije, četvrtu banovinu činile Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Crna Gora. (H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 194).

Muslimana.³ Nakon što je Oktroiranim ustavom (iz 1931) dodatno učvršćeno centralističko uređenje zemlje, uslijedila su, pored ostalih, neslaganja i protivljenja Muslimana, koji su posredstvom Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) iznijeli zahtjeve za autonomijom i ravnopravnošću Bosne i Hercegovine (tzv. Sarajevske punktacije iz januara 1933.). Međutim, sporazumom Cvetković – Maček ti zahtjevi ne samo da nisu prihvaćeni, već je isti sačinjen uglavnom na račun Bosne i Hercegovine i Muslimana, njenom podjelom između srpske i hrvatske buržoazije. Nakon nerazjašnjene smrti lidera JMO Mehmeda Spahe, zagovornika autonomnosti BiH i nacionalnosti Muslimana, novi lider Džafer Kulenović je već novembra 1939. predlagao formiranje Bosanske banovine u historijskim granicama BiH, ravnopravne sa ostalim djelovima Kraljevine. Ovaj prijedlog su podržavale sve muslimanske stranke, udruženja građana, Islamska zajednica, kulturno-prosvjetna društva Muslimana, a na realizaciji te ideje je djelovao i Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine.⁴ Međutim, srpske političke vladajuće stranke (iz Srbije i Bosne i Hercegovine) i srpska inteligencija okupljena u Srpskom kulturnom klubu, odbijale su mogućnost postojanja autonomije BiH, smatrajući je srpskom zemljom a ta stajališta je aktivno podržavala i Srpska pravoslavna crkva. Tako je Bosna i Hercegovina u monarhističkoj Jugoslaviji izgubila sve državne prerogative, postajući plijen nacionalističkih aspiracija vladajućih političkih struktura svojih susjeda. Njihovo nacionalno stajalište o jednom troimenom narodu (jedan narod sa tri plemena: Srbi, Hrvati i Slovenci), značilo je negiranje nacionalnosti svim ostalim narodima, pa i Muslimanima, svrstavajući ih u korpus marginaliziranih nacionalnih manjina.

³ Rasparčavanju Bosne i Hercegovine i marginaliziranju Muslimana, između ostaloga i donošenjem *Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine*, značajnu ulogu sa antimuslimanskih pozicija imao je Milan Srškić, prvak Radikalne stranke u Sarajevu. Na pitanje zašto je Bosna i Hercegovina podijeljena on je odgovorio: „Radi Turkeša, ja ne mogu u Bosni gledati minarete, oni moraju da nestanu“. Ivan, Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969, 212.

⁴ Dana, Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković – Maček, *Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, broj 2, Sarajevo 1966, 177-191; Atif, Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, 1977, 378-406; Nikola, Babić, Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih snaga i KPJ do 1941. godine, *Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, broj 3, Sarajevo, 1967, 34-35; Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945, priredio Dino Mujadžević*, Plejada – BNGZ – University Press, Zagreb – Sarajevo, 2016, 16-17.

Vizija KPJ o nacionalnom pitanju i federalizaciji Kraljevine Jugoslavije do fašističke okupacije aprila 1941. godine

Vizija karaktera državnog uređenja monarhističke Jugoslavije i nacionaliteta njenih naroda su tijesno povezana sve vrijeme njenog postojanja. Pored stajališta vladajućih struktura, o kojima je naprijed bilo riječi, postojala su i drugačija stajališta: kako nekih građanskih stranaka,⁵ tako i posebno ilegalne KPJ, o čemu će ovdje biti nešto više riječi.

Naime, KPJ je legalno djelovala od osnivanja 1919. (kao Socijalistička radnička partija – komunista, odnosno od 1920. kao KPJ), pa do zabrane njenog rada 1920. od kada je prešla u ilegalnost. Djelovala je na pozicijama klasne borbe kao pokretačke snage u razvoju (preobražaju) društva, temeljene na interesima i snazi radničkog pokreta koji je osim ilegalne komunističke imao i legalnu socijaldemokratsku orijentaciju. Iz tih različitih pozicija djelovanja, legalne socijaldemokratije i ilegalne KPJ, proizilazile su, između ostalog, i razlike u stajalištima i po nacionalnom pitanju. Osim tih unutarnjih uticaja na rad KPJ su djelovali i vanjski faktori koji su se ticali stajališta i odluka Komunističke internacionale (po principu demokratskog centralizma) čija je ona bila članica, odnosno SSSR-a. Kominternu je na monarhističku Jugoslaviju gledala kao na „proširenu Srbiju“, koju je trebalo dezintegrirati na nacionalne države, dok je nova država za KPJ bila „nova jugoslovenska zajednica“, bez postojanja neriješenog nacionalnog pitanja, što je Kominternu okarakterizirala kao „nihilizam prema nacionalnom pitanju“. ⁶

Desetak godina kasnije, nakon krupnih zbivanja u državi, među kojima je problematizirano i nacionalno pitanje, KPJ je u svoj program uključila i novo viđenje rješenja nacionalnog pitanja, na način da se na koncepciji „očuvanja nacionalne cjeline“ (postojeće države) formiraju nacionalne republike. Taj proces uobličavanja vizije jugoslovenske federacije, temeljen na uvažavanju zasebnosti historijskih pokrajina koje su činile novu državu, te kao je veoma sporo, posebno u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, a još sporije

⁵ Osim stajališta JMO koja je bila poziciona i opoziciona stranka, za neku vrstu autonomije BiH su se, između ostalih, zalagali lider Demokratske stranke Ljuba Davidović, koji je predlagao federalizaciju zemlje na četiri dijela, među kojima je četvrta Bosna i Hercegovina, dok je Josip Smolaka predlagao da četvrtu banovinu čine Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Crna Gora. H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 194.

⁶ Kasim, Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Sarajevo, 1977, 167-171.

kada je u pitanju nacionalitet Muslimana. Pitanje Sandžaka dugo vremena nije ni otvarano. Naime, za vrijeme djelovanja od 1920. do obnove rada 1934. godine, KPJ je bila mala ilegalna politička organizacija, opterećena frakcijskim borbama i drugim unutarnjim trvenjima, pa se nije ozbiljnije bavila nacionalnim pitanjem, jer nije uočavala ni svu njegovu složenost, posebno prema nacionalitetu Muslimana (u Bosni i Hercegovini i Sandžaku). Tek je na Trećem kongresu u Beču 1926. nacionalno pitanje postalo sfera njenog interesiranja, da bi se na Četvrtom kongresu u Drezdenu 1928. usmjerila na rušenje unitarne jugoslovenske države kao imperijalne tvorevine i uvjeta za oslobođenje potlačenih nacija. Međutim, osim kritike nacionalne politike građanskih nacionalnih stranaka, KPJ nije uspjela da oformi autentičnu nacionalnu politiku, tako da nije ostvarila uticaj u bazi, na šta je utjecalo i poslušno izvršavanje stavova i interesa Komunističke internacionale, odnosno SSSR-a. Pozivom na oružani ustanak, nakon proglašenja kraljeve diktature januara 1929. godine, KPJ se izložila represalijama režima, koje su je na duže vrijeme onesposobile za bilo kakvo političko djelovanje. Tada je razbijena i pokrajinska partijska organizacija Bosne i Hercegovine.⁷

Obnova rada organizacija KPJ došla je do izražaja u pripremama i održavanju Četvrte zemaljske konferencije decembra 1934. godine u Ljubljani, kojoj nisu prisustvovali predstavnici bosanskohercegovačkih komunista. Konferencija se bavila nacionalnim pitanjem u zemlji, opredjeljujući se za formiranje KP Hrvatske i KP Slovenije (u dogledno vrijeme i KP Makedonije) u okvirima KPJ,⁸ a vizija rješenja nacionalnog pitanja došla je do izražaja u stavu o stvaranju radničko-seljačkih sovjetskih vlada u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Crnoj Gori, Kosovu, Bosni i Vojvodini.

⁷ Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Narodna knjiga, Beograd, 1985, 81-117; Enver, Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Oko d.d., Sarajevo, 1998, 379-380; K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, 172-173.

⁸ Da se ovdje nije radilo o stavu KPJ o nacionalnom cijepanju Jugoslavije, već o unutarnjoj organizaciji jedinstvene KPJ, u skladu sa podudarnosti stajališta o federativnom i nacionalnom, istaknuto je u *Proleteru* u kojem se konstatira: „Stvaranje KP Hrvatske i KP Slovenije ne znači 'partijsko cijepanje Jugoslavije' niti 'stvaranje federativne partijske organizacije'. Odgovarajući na pitanje zašto nije formirana KP Srbije dalje se navodi: „Srpski narod nije nacionalno ugnjeten. Srbi su vladajuća nacija i ne osjećaju nacionalno ugnjetavanje sa strane druge narodnosti. Prema tome, ni klasna borba ne zauzima oblike borbe za nacionalno oslobođenje“. O stvaranju KP Hrvatske i KP Slovenije“, *Proleter*, br. 7-8 (juli-avgust 1935.), 6. (Prenijeto prema: K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, 176).

Međutim, stav da se partijske organizacije KPJ na graničnim područjima BiH, priključe onima iz okruženja, značio je da ni tada rukovodstvo KPJ nije shvatalo suštinu nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini, jer je ovim praktično doprinosilo negiranju njenog historijsko-političkog integriteta. Ova odluka imala je veoma negativan odraz na dinamiku uspostave cjelovite organizacione strukture KPJ u BiH.⁹

U daljem konceptu uobličavanja svog nacionalnog programa, značajan iskorak učinio je Splitski plenum CK KPJ iz 1935. godine, na kojem je konstatirano da je Jugoslavija višenacionalna zajednica i da je kao takva historijska nužnost i potreba svih njenih naroda.¹⁰ Trebalo je puno vremena da se nacionalno pitanje pravilno razumije. Pored tri nesporne nacije: Srbi, Hrvati i Slovenci, postepeno se uviđala nacionalna zasebnost Makedonaca i Crnogoraca, dok su dugo vremena bili rijetki oni koji su u okviru naroda BiH prepoznavali pored Srba i Hrvata i nacionalni subjektivitet Muslimana.¹¹ Ni u samoj BiH među komunistima, pa i onima iz redova Muslimana, nije tada bilo onih koji su smatrali da postoji muslimanska nacija. Razloga za to je svakako više. Prije svega Bosna i Hercegovina je dugo vremena bila na periferiji političko-partijskog interesiranja pa su time i Muslimani, kao dio njene etničke strukture, bili zapostavljeni. U građansko-nacionalna stajališta vladajućih struktura, koja su u početku prihvatana i od KPJ, u kojoj su Muslimani smatrani religijskom zajednicom kojom upravlja begovat, komunisti kao ateisti, orjentirani ka radničko-klasnoj strukturi stanovništva, nisu uviđali mogućnost miješanja u političko-nacionalno profiliranje ove vjerske skupine. Muslimansko nacionalno pitanje prelamalo se preko etnonacionalističkih srpsko-hrvatskih odnosa i svodilo na pitanje statusa Bosne i Hercegovine. Autonomistička stajališta JMO, iako duboko inkorporirana u svijest musli-

⁹ Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 118-128.

¹⁰ U svom izvještaju Kominterni iz februara 1936. godine J. B. Tito je između ostalog pisao: „U Bosni i Hercegovini također smo organizovali i obnovili partijski rad i stvorili nove partijske organizacije“. Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 3, Beograd, 1977, 3.

¹¹ Među prvima bio je to Otokar Keršovani. Više vidi: Otokar, Keršovani, *Odnosi između Srba i Hrvata. Izbor članaka*, Kultura, Beograd, 1964, 33; Komunisti su uočavali nacionalnu diferencijaciju u Bosni i Hercegovini, ali su je pogrešno uobličavali: “Pravoslavni važe kao Srbi, katolici kao Hrvati, muslimani kao Turci“, poistovjećujući vjersku pripadnost Muslimana sa Turcima u nacionalnom značenju. Nerazumijevanja vjerskog i nacionalnog bila je, po nekim autorima, prisutna i među muslimanskim masama. K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, 179-180.

manskih masa, od strane KPJ su tumačena kao interesi muslimanskog građanskog sloja (posjednici, trgovinci, činovnici), podvođenim najčešće pod pojam „čaršija“ kao svojevrsnog klasnog konglomerata, koji se nije uspio profilirati u građansku klasu evropskog tipa na pitanjima ekonomskog, kulturnog i obrazovnog institucionaliziranja, već je ostao u sferi politike. Otuda nacionalno pitanje Muslimana nije direktno postavljano, jer nije shvatano kao radničko-klasno, već je tretirano kao pitanje historijskog kontinuiteta Bosne i Hercegovine. Sve to nije mogao biti razlog da KPJ nacionalno pitanje Muslimana ne zahvati i postavi kao suštinsko pitanje od velike važnosti za nacionalnu ravnopravnost jugoslovenskih naroda. U tome su, očito, najviše zatajili komunisti Bosne i Hercegovine.¹²

Uobličavanje stavova KPJ o nacionalnom pitanju u toku 1934, 1935. i 1936. u vidu novog opredjeljenja konkretizirano je u rezoluciji CK KPJ iz januara 1937. godine, koja je u vidu Proglasa upućena narodima Jugoslavije. U njemu se, između ostalog, kaže da je Jugoslavija demokratska federativna republika, a iz teksta Proglasa se nazire i njena struktura: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Kosovo i Vojvodina sa svojim narodnim skupštinama, s tim da se apostrofira da u pojedinim nacionalnim područjima treba da budu izabrane vlastite narodne skupštine kao dio unutarne organizacije tih područja. Jasno je da se ovo opredjeljenje odnosilo na nacionalno heterogene sredine u okviru naznačenih federalnih jedinica (Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Kosovo). Međutim, iako se u Proglasu Sandžak kao takav ne pominje izričito, ipak je, dalji razvoj događaja potvrdio da se i on nalazio u fokusu ovih stremljenja.¹³ Ova nova i sve jasnija

¹² K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, 180-187; A. Purivatra, *JMO u političkom životu KSHS*, 378-406; *Građa o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921-1941*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1971, 56-68. Do kraja 1936. godine KPJ je smatrala da će najveći dio bosanskih Muslimana ostati i dalje „zasebna etnička grupa koja predstavlja osnovu autonomistički raspoloženih masa u Bosni i Hercegovini (...) koja služi interesima muslimanskih feudalaca i buržoazije“, ali da se „već javlja tendencija da se iz njih razvije revolucionarni radničko seljački pokret“ (Arhiv CK SKJ, Fond Sremska Mitrovica, K-5, f-1, br. 10/BiH – prenijeto prema K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, 194); Avdo Humo, *ZAVNOBiH, Dokumenti*, I, 24.

¹³ Rodoljub, Čolaković, Pravi odgovor na pitanje čija je Bosna i Hercegovina, *AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine, IP „Rad“, Beograd, 1974, 11-12; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, 380-381.

vizija stajališta KPJ prema nacionalnom pitanju, ali i federalnom uređenju, najcjelovitije i najkonkretnije je obznanjena (na inicijativu rukovodstva KPJ) u pismima studentske antifašističke omladine Bosne i Hercegovine,¹⁴ kao i Sandžaka. U njima se u javnosti pokreće pitanje položaja Bosne i Hercegovine i Sandžaka u jugoslovenskoj državnoj zajednici, njihove autonomnosti i ravnopravnosti svih njenih naroda, među kojima i Muslimana. Tako se u pismu studentske omladine Bosne i Hercegovine iz decembra 1939. godine, koje su potpisala 403 studenta sa beogradskog i zagrebačkog univerziteta, između ostaloga, konstatira da nije moguće dijeliti Bosnu i Hercegovinu između Srba i Hrvata, a da se pri tome ne nanese „teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima“. Zahtijevali su narodnu autonomiju Bosne i Hercegovine kao jedino pravedno rješenje i pretpostavku pravilnog rješavanja nacionalnih i državnih odnosa. U pismu se dalje govori o Muslimanima kao narodu, koji čini „posebnu cjelinu“, što je prva konstatacija, može se reći i historijska prekretnica, ove vrste u partijskim stajalištima. Ubrzo iza toga, u Proglasu CK KPJ iz maja 1940. godine, osuđuje se podjela Bosne i Hercegovine između srpske i hrvatske buržoazije (misli se na podjelu sporazumom Cvetković – Maček – primj. autora) i insistira na pravu njenih naroda da o tome odlučuju.¹⁵

Srednjoškolska i studentska omladina i radništvo Sandžaka, uzeli su aktivnog učešća u brojnim antifašističkim predratnim aktivnostima koje je organizirala i usmjeravala KPJ. U tome su prednjačili Muslimani srednjoškolci – posebno polaznici Velike medrese u Skoplju, a naročito sandžački Muslimani studenti beogradskog univerziteta, koji su u najvećem broju bili svršeni učenici Velike medrese. Neke Sandžaklije obnašale su najodgovornije dužnosti (Rifat Burdžović Tršo, Muhamed Abdagić i drugi) u beogradskoj partijskoj organizaciji. Studenti svih nacionalnosti iz Sandžaka tražili su od vlasti odobrenje za osnivanje zavičajnog, sandžačkog, udruženja, zasebnog

¹⁴ Prvo pismo je objavljeno decembra 1937, drugo marta 1938. i treće 1939. (*1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973, 643).

¹⁵ *Građa o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921-1941*, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1971, 449-454; R. Čolaković, *Pravi odgovor na pitanje čija je Bosna i Hercegovina*, 13; Muharem Kreso, *Obnova državnosti najznačajnija tekovina narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini*, *Naučni skup „Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a“*, Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003, urednik Muhamed Filipović, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 37, Sarajevo, 2007, 247.

od udruženja studenata Srbije i Crne Gore. Pokrenuli su i svoj list „Glas Sandžaka“. U svom obraćanju narodima Sandžaka proglasom iz aprila-maja 1939. godine (i drugima) ravnopravno tretiraju Srbe, Crnogorace i Muslimane Sandžaka. O nacionalnom subjektivitetu Muslimana studentima beogradskog univerziteta konstantno su govorili Rifat Burdžović Tršo i drugi sandžački partijski aktivisti, što je sve, između ostaloga, doprinosilo afirmaciji muslimanskog nacionalnog identiteta i autonomnosti Sandžaka kao višenacionalne oblasti.¹⁶

Konsolidacija prilika u KPJ i njenom rukovodstvu 1938 godine, imala je odraza i na obnavljanje partijske organizacije u Bosni i Hercegovini, dok su komunisti iz Sandžaka bili organizirani u okviru PK KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Kosovo i Metohiju.¹⁷ Tada je u vođstvu KPJ postojalo jasno opredjeljenje za federativno uređenje zemlje, u kojoj narodna autonomija Bosne i Hercegovine ima svoje ravnopravno mjesto. Od posebnog značaja je priznanje da su Muslimani „posebna etnička grupa“, da se ne moraju opredjeljivati kao Srbi ili Hrvati po aršinima vladajućih političkih struktura. Ta stajališta uobličena su u Rezoluciji Pete pokrajinske konferencije za KPJ BiH, održane 27. i 28. jula 1940. godine u Sarajevu, u kojoj se osuđuje podjela BiH između srpske i hrvatske buržoazije kojom su „pogođene i srpske i hrvatske mase a u prvom redu su najjače pogođene muslimanske mase“. U rezoluciji je naglašeno da je jedino pravilno rješenje za BiH „narodna autonomija“, koja se mogla ostvariti samo zajedničkom borbom njenih naroda pod vođstvom KPJ. Činjenicu da se autonomija BiH primila u muslimanskim masama, komunisti su tumačili uticajem begovata koji sa njima manipuliše, a da to nije rezultat njihovog klasnog opredjeljenja. Ukazivano je na potrebu da se ideja autonomnosti temelji na klasnoj diferencijaciji i zajedništvu sa ostalim narodima, u čemu je dio odgovornosti pripisivan nedovoljnoj aktivnosti muslimanskih intelektualaca. Idejno-klasna problematika tretirana je putem novopokrenute partijske publicistike, lista „Glas“ i posebno lista „Putokaz“.

¹⁶ Zahtjevi za autonomnost Sandžaka i njegovo pripajanje Bosni i Hercegovini dolazili su i preko „Gajreta“ u toku 1939. i 1940. godine. Mustafa, Memić, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1996, 327-329; Nadežda, Jovanović, *Rifat Burdžović Tršo*, „Glas“, Beograd, 1973, 28-29, 107-109.

¹⁷ Na Petoj zemaljskoj konferenciji donijeta je odluka da se partijska organizacija Kosova i Metohije izdvoji kao zasebna, dok je partijska organizacija Sandžaka ostala u sastavu PK KPJ Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka, sve do jeseni 1941. godine kada je izdvojena i kao Oblasni komitet KPJ Sandžaka direktno vezana za CK KPJ.

U njima se ukazuje na činjenicu da inteligenciji pripada „misija oblikovanja nacionalne svijesti“, da je muslimanska inteligencija odvojena od svoga naroda, polarizirana na srpsku, hrvatsku i nacionalno nezainteresiranu, da „mijenja nacionalne orijentacije kao košulje“, i da je u tom pogledu „evropski unikum“. Ovi stavovi korespondirali su sa gledištima Edvarda Kardelja, člana CK KPJ, objavljenim u studiji „Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja“ 1938. godine, u kojoj se konstatira da su Muslimani „posebna etnička grupa“.¹⁸

Treba ovdje istaći činjenicu da su u ovo vrijeme u odnosu na nacionalnost Muslimana egzistirala dva stajališta: prvo realno-političko koje je polazilo od realnog osjećanja Muslimana u BiH (odozdo) da su posebna etnička skupina, i drugo teorijsko-šematsko koje je dolazilo iz partijskog vrha (odozgo) da Muslimani nisu posebna etnička skupina, čiji su protagonisti Milovan Đilas, Veselin Masleša i Moša Pijade. Prvi stavovi su uobličeni u pomenutoj rezoluciji bh. komunista a drugi su obznanjeni na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u Zagrebu oktobra 1940. godine. Stavovi bh. komunista su zahvaljujući njihovoj složnosti i upornosti,¹⁹ i pored neslaganja jednog broja prisutnih delegata (među kojima i Milovana Đilasa kao podnosioca referata), i usvojeni.²⁰ U zaključcima konferencije istaknuta je potreba pridobijanja srpskih i hrvatskih masa za autonomiju Bosne i Hercegovine, kojima su nacionalne buržoazije plasirale iluzije o srpskoj odnosno hrvatskoj Bosni i Hercegovini, kao uvjeta bez kojeg se autonomija ne može ostvariti, dok je za muslimanske mase autonomija bila pitanje opstanka i zato su je svesrdno prihvatale. Stajališta sa konferencije postala su osnova u daljim raspravama²¹

¹⁸ Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 67; R. Čolaković, *Pravi odgovor na pitanje čija je Bosna i Hercegovina*, 13; K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, 196-201.

¹⁹ Posebno se Đilasovom stavu usprotivio Mujo Pašić, sekretar PK KPJ za BiH, tvrdeći da se samo „vrhovi Muslimana osjećaju Srbima ili Hrvatima. Narod kaže da je Bosanac, ali ne Srbin ili Hrvat. Muslimani nisu formirana nacija, ali su etnička grupa“, Citirano prema K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, 203.

²⁰ Enver, Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, ANU BiH, Sarajevo, 2000. Više vidi: *Peta zemaljska konferencija KPJ*, IC „Komunist“, Beograd, 1980.

²¹ Na osnovu Titove konstatacije na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, „Bosna je jedno, zbog vekovnog zajedničkog života, bez obzira na veru“, i drugih stajališta, prije početka oružane NOB-e, oformljena su stajališta o Bosni i Hercegovini kao federalnoj jedinici i nacionalnosti Muslimana, koja se mogu svesti na sljedeće: autonomija BiH je nesporna, nju čine „narodi Bosne i Hercegovine (tri naroda Srbi, Hrvati, Muslimani), Muslimani su uvijek činili posebnu cjelinu tj. etničku grupu“. K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, 203-204.

na uobličavanju strategije KPJ o nacionalnom pitanju, mada su u uvjetima ratne zbilje, povremeno i postepeno mijenjana i dopunjavana.²²

KPJ o nacionalnom pitanju i federalizaciji zemlje u prvim godinama rata

Brza i bezuslovna kapitulacija Kraljevine Jugoslavije (od 6. do 17. aprila 1941.), bjekstvo iz zemlje Vlade i dinastije Karađorđevića (London), prestanak rada svih institucija monarhističkog sistema, podjela zemlje na više marionetskih tvorevina, rezultirali su uspostavom fašističkog okupacionog sistema na cijelom državnom prostoru. Najveći djelovi vladajuće monarhističke strukture, u nastojanjima da opstane i zadrži privilegije i restaurira Kraljevinu, ubrzo su se distancirali od ustaničkih snaga otpora okupaciji zemlje, i izrazile lojalnost okupatoru. Uz skute okupatora se našao i značajan broj potlačenih i obespravljenih naroda i raznih društvenih struktura koje su bile izvan uticaja revolucionarnog pokreta, tragajući za elementarnim uslovima svoje egzistencije. Jedina politička stranka koja nije priznala okupaciju, već je sve svoje snage i aktivnosti usmjerila na organizaciji oružane oslobodilačke borbe i promjeni monarhističkog sistema, bila je malobrojna KPJ sa svojom omladinskom organizacijom (Savezom komunističke omladine Jugoslavije – SKOJ), a na bazi temeljito razrađene Platforme NOB-e.²³

Koncepcija KPJ na izgradnji federalne Jugoslavije i rješenju nacionalnog pitanja u uslovima NOR-a, na platformi nacionalnog oslobođenja i ravnopravnosti svih naroda i narodnosti, najbolje je iskazana u članku J. B. Tita pod nazivom „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe“, objavljenom u *Proleteru* br. 16 iz decembra 1942. godine, u kojem se između ostaloga kaže: „Narodnooslobodilačka borba bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim općejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd.,

²² R. Čolaković, *Pravi odgovor na pitanje čija je Bosna i Hercegovina*, 13-14; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, 382.

²³ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 240-243; Grupa autora, *Istorija SKJ*, 179-185.

kada Narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije“.²⁴

Korijeni rađanja i razvoja jugoslovenskog ratnog federalizma sadržani su u organizacionoj ustrojenosti KPJ kao rukovodeće snage antifašističke borbe. Tamo gdje su, uslovno rečeno, postojale autonomne partijske organizacije kao političko rukovodstvo na čelu sa Centralnim komitetima (Hrvatska, Slovenija), ili sa Pokrajinskim komitetima (Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija), konstituirale su se buduće federalne jedinice nove Jugoslavije, a tamo gdje ih nije bilo i nisu. U Bosni i Hercegovini je postojao PK, ali u Sandžaku nije, već je Oblasni komitet KPJ za Sandžak djelovao u sastavu PK KPJ za Crnu Goru, Boku Kotorsku i Sandžak. Od oktobra 1941. bio je neposredno vezan za CK KPJ.²⁵ Ovakav pristup primijenjen je i kod formiranja vojnih rukovodstava, čija je struktura i hijerarhija ustrojena odlukama partijskog savjetovanja u Stolicama krajem septembra 1941., kada je Glavni štab NOPO Jugoslavije preimenovan u Vrhovni štab NOPOJ. U pokrajinama su formirani glavni štabovi, među kojima i GŠ NOPO za Bosnu i Hercegovinu. Također je tada formiran i Glavni štab NOPO za Sandžak, koji je bio direktno vezan za Vrhovni štab. Ove odluke imale su odraza i na nadležnosti nad organima nove vlasti (narodnooslobodilačkim odborima) svih nivoa, koji su na određenim prostorima podređeni organima nadležnih vojnih vlasti.²⁶

Na području Bosne i Hercegovine i Sandžaka NOB-a se u toku 1941. uspješno razvijala. Formirane su brojne partizanske jedinice (odredi) koje su oslobodile zemlju i na oslobođenim područjima uspostavljale organe nove vlasti. Sandžačke i bosanskohercegovačke partizanske jedinice imale su značajnu ulogu u podršci glavnini partizanskih snaga sa vojnim i partijskim

²⁴ Josip, Broz, Tito, Nacionalno pitanje u svjetlosti NOB, *Proleter*, broj 16 iz decembra 1942. godine, *Reprint Proleter*, Organ CK KPJ, Beograd. 1968, 809.

²⁵ Zoran Lakić, Jugoslovenski ratni federalizam i partizanska autonomija Sandžaka, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Sandžak juče, danas i sutra“*, Novi Pazar, 21-23. 11. 2003, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2005, 79-86.

²⁶ Drago, Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1979; Josip Broz Tito, Borba naroda Jugoslavije, *Zbornik NOR-a, tom II, knjiga 12*, Beograd, 1954, 330; Mustafa, Memić, Osnovne karakteristike i specifičnosti Sandžaka u antifašističkoj borbi (1941-1945), *Zbornik radova sa naučnog skupa „Sandžak juče, danas i sutra“*, Novi Pazar, 21-23. 11. 2003, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2005, 89-91.

rukovodstvom NOP-a, koje su se povlačile iz Srbije nakon četničke izdaje novembra 1941. godine. U procesu pridobijanja stanovništva za NOP, političko i vojno rukovodstvo obraćalo se građanima i narodima, u Bosni i Hercegovini – Srbima, Hrvatima, Muslimanima, a u Sandžaku – Srbima, Crnogorcima i Muslimanima. Poziv je trebao da predstavlja potvrdu priznanja tih naroda, a obraćanja narodima Bosne i Hercegovine i narodima Sandžaka i priznanje njihove zasebnosti (autonomnosti) kao historijskih cjelina. Formirane su i partizanske jedinice sa nacionalnim predznakom: srpski, hrvatski, muslimanski, crnogorski (srpska, hrvatska, muslimanska, crnogorska brigada), odnosno sa teritorijalnim nazivima (istočnobosanska, majevička, krajiška, sandžačka i dr.), iz potrebe ne samo da se populariziraju već i da se u hodu potvrđuju i provode ciljevi NOB-e kao zajedničke i oslobodilačke za sve njene narode i historijske teritorijalne cjeline. Na prijedlog Glavnog štaba NOP odreda za Sandžak, J. B. Tito se 25. 2. 1942. saglasio da se Sandžački partizanski odred ne uključuje u Drugu proletersku brigadu koja je bila u fazi formiranja, već da se od sandžačkih partizanskih jedinica formira Sandžačka proleterska brigada, čime je indirektno iskazan i stav o teritorijalnoj zasebnosti (autonomiji) Sandžaka.²⁷

Širenjem oslobođene teritorije uobličavao se i koncept jugoslovenske federacije. U drugoj polovini 1942. Vrhovni štab se sa glavninom vojnih snaga prebacio u Bosansku krajinu gdje je oslobođena velika teritorija sa centrom u Bihaću. Time su se stekli uslovi da se rukovodstvo NOP-a jasnije odredi prema strateškim pitanjima oslobodilačke borbe, kakvo je pitanje uređenja nastajuće zajedničke države. Na tom planu od posebnog značaja je osnivanje AVNOJ-a kao općenacionalnog i općepartijskog predstavništva naroda Jugoslavije, posebno odluke njegovog Prvog zasjedanja u Bihaću, 26. i 27. 11. 1942. godine. Njima je istaknuto stajalište da NOB-a ima za cilj stvaranje nove demokratske i federativne zajednice naroda Jugoslavije i u tom pravcu data je inicijativa da se konstituiraju nacionalna odnosno zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja. Konstatirano je da će obnovljena Jugoslavija biti „bratska zajednica Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije“, za koje će se i formirati zemaljska antifašistička vijeća. Osim što je decidno predviđeno da Bosna i Her-

²⁷ N. Jovanović, *Rifat Burdžović Tršo*, 78. Radi se o Trećoj sandžačkoj brigadi, formiranoj juna 1942. od boraca svih sandžačkih naroda, koja je postala elitna partizanska jedinica. Kasnije je formirana i Četvrta sandžačka brigada, 37. sandžačka divizija i dr.

cegovina bude jedna od šest federalnih jedinica, u dokumentima AVNOJ-a se pominju i Muslimani, ali samo u kontekstu naroda Bosne i Hercegovine, gdje se (u Proglasu od 27. 11. 1942.) između ostalog kaže: “Vama svima i Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih bez obzira na vjeru i stranku“. Sandžak i narodi Sandžaka (Srbi, Crnogorci i Muslimani) nisu našli svoje posebno mjesto u dokumentima (i odlukama) Prvog zasjedanja AVNOJ-a, a nisu posebno pomenuti ni Vojvodina (osim što se navode imena tri prisutna vijećnika), kao ni Kosovo i Metohija i njihovi narodi.²⁸

Pripreme, osnivanje i odluke ZAVNOS-a i ZAVNOBiH-a

Ubrzo poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a, CK KPJ inicirao je osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća u federalnim jedinicama. Međutim, uslijed neodgovarajućih okolnosti unutarne i vanjskopolitičke prirode, uslovi su se stekli tek u ljeto i jesen 1943. godine, odnosno nakon odlučujućih pobjeda NOV i POJ u bitkama na Neretvi i Sutjesci, i nakon prevage odnosa snaga u korist zemalja Antihitlerovske koalicije na svjetskim ratištima.

Do jeseni 1943. godine oslobođena je prostrana teritorija Sandžaka koja je do kraja oktobra obuhvatala područje srezova: Pljevlja, Bijelo Polje, Nova Varoš i Priboj, te dijelove Sjeničkog, Novopazarskog i Tutinskog sreza. Formirani su brojni narodnooslobodilački odbori, među kojima i sreski, koji su radili na zadacima razvoja i afirmacije NOP-a, sve u skladu sa platformom NOP-a a pod rukovodstvom partijskih i vojnih organa Sandžaka. Za dalji razvoj NOP-a u Sandžaku bilo je neophodno izvršiti njihovo međusobno čvršće povezivanje. Odgovarajuće odluke nije moglo donijeti aktuelno vojno i političko rukovodstvo Sandžaka, već Predsjedništvo AVNOJ-a. Inicijativa je pokrenuta početkom novembra 1943. godine, a na način da se započnu

²⁸ Prvom zasjedanju AVNOJ-a prisustvovalo je 17 vijećnika iz Bosne i Hercegovine, među kojima: četiri Muslimana (Osman Karabegović, Avdo Humo, Omer Osmić i Nurija Pozderac), a iz Sandžaka šest među kojima nije bilo Muslimana. U Izvršni odbor AVNOJ-a iz BiH su birani: Nurija Pozderac za jednog od tri potpredsjednika, a Veselin Masleša za člana, dok je iz Sandžaka biran Mile Peruničić za člana. *Od AVNOJ-a do delegatske skupštine, Vijećnici – poslanici - delegati, Dokumenta*, priredili B. Ilić, Lj. Šuković, Lj. Janjetović, Beograd, 1984, 5-19.

pripreme za konstituiranje ZAVNOS-a kao najvišeg političkog i predstavničkog organa NOP-a Sandžaka. Ona je rezultat prethodno donesene odluke Predsjedništva AVNOJ-a o formiranju posebnih zemaljskih vijeća za Sandžak, Crnu Goru i Boku, o čemu je J. B. Tito još krajem septembra ili početkom oktobra obavijestio Ivana Milutinovića, delegata VŠ NOV i POJ za Crnu Goru i Boku.²⁹

Početkom novembra formiran je Inicijativni odbor za pripremu ZAVNOS-a,³⁰ kako je to urađeno i u pripremi ostalih zemaljskih vijeća. Činilo ga je šest članova (pet Srba i Crnogoraca i jedan Musliman) od kojih su četvorica bili vijećnici Prvog zasjedanja AVNOJ-a. Odluka je primljena sa oduševljenjem o čemu svjedoči telegram koji je Inicijativni odbor poslao Predsjedništvu AVNOJ-a sa prve sjednice održane 10. 11. 1943. u Prijepolju, u kojem se između ostalog kaže: „Prvi put u svojoj istoriji narodu Sandžaka se danas pruža mogućnost da jedinstven kao cjelina sa svojim zemaljskim vijećem stane uz bok ostalih naroda Jugoslavije u ovoj svetoj narodnooslobodilačkoj borbi“, te pismo koje je Inicijativni odbor uputio istaknutim rodoljubima Sandžaka, u kojem je između ostalog navedeno: „Ova istorijska odluka o stvaranju najvišeg političkog predstavništva naroda Sandžaka, predstavlja najviše priznanje koje je naš kraj mogao dobiti. (...) Ova odluka jeste posljedica pravilnog stava rukovodilaca narodnooslobodilačke borbe prema uređenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i čvrste riješenosti da više nikad ni jedan narod i nijedna pokrajina i oblast u našoj otadžbini ne bude predmet ugnjetavanja i eksploatacije, da se više nikad ne povрати hegemonija i ugnjetavanje koje je carovalo u bivšoj Jugoslaviji. Takođe ova odluka jest rezultat borbe i žrtve koje je Sandžak dao u ovom oslobodilačkom ratu. Ona je takođe i dokaz priznanja te borbe kao i razumi-

²⁹ Zoran, Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka (1943-1945)*, Titograd, 1963; Ivan Milutinović je već 15. oktobra 1943. godine odgovorio VŠ NOV i POJ da „postoje svi uslovi za formiranje zemaljskog antifašističkog vijeća za Crnu Goru i Boku“. Ovdje treba dodati da je dio sreza beranskog: Gornji Bihor i Rožaj, a koji su dio Sandžaka, bili u nadležnosti organa nastajuće federalne Crne Gore.

³⁰ Z. Lakić, *Jugoslovenski ratni federalizam i partizanska autonomija Sandžaka*, 54. Prema ovom autoru „Partizanski Sandžak je tada obuhvatao teritoriju veličine oko 7.000 km², odnosno osam srezova sa nacionalno izmiješanim stanovništvom. (...) Na ovom području je 1941. godine živjelo oko 250.000 stanovnika (...) nacionalne strukture 50% : 50%.”

jevanja životnih interesa i potreba našega kraja od strane našeg Vrhovnog štaba i AVNOJ-a“.³¹

Osnivačka Skupština ZAVNOS-a održana je 20. i 21. novembra 1943. godine u Pljevljima u prisustvu 252 delegata iz pet oslobođenih srezova Sandžaka. U ZAVNO Sandžaka izabrana su 62 vijećnika, među kojima je bilo i pet žena. Po socijalnoj strukturi bilo je 30 intelektualaca, 26 zemljoradnika i šest radnika, a po nacionalnoj 52 iz reda Srba i Crnogoraca i 10 Muslimana. Skupština je izabrala delegaciju od 10 vijećnika za Drugo zasjedanje AVNOJ-a (među kojima je jedan Musliman a ostali su Srbi i Crnogorci), i 10 vijećnika u Izvršni odbor (Predsjedništvo) ZAVNOS-a (osam Srba i Crnogoraca i dva Muslimana), na čelu sa predsjednikom Sretenom Vukosavljevićem, univerzitetskim profesorom.³²

Skupština ZAVNOS-a usvojila je tri važna dokumenta: Rezoluciju o osnivanju ZAVNOS-a, Rezoluciju o organizaciji ZAVNOS-a i Proglas narodu Sandžaka. U njima su naznačeni najvažniji zadaci koji su stajali pred narodom Sandžaka: borbeno jedinstvo Srba, Muslimana i Crnogoraca, nacionalna ravnopravnost, stavljanje svih ljudskih i materijalnih potencijala u funkciju fronta, zabrana povratka Izbjegličkoj vladi i kralju Petru Karađorđeviću, odanost organima nove vlasti i privrženost nastajućoj demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, da je ZAVNOS „najviše političko tijelo i predstavništvo naroda Sandžaka“, itd.³³ Sve to govori da se u vrijeme održavanja ZAVNOS-a računalo sa posebnim statusom (autonomijom) Sandžaka.

³¹ Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije (ARPJ), Crna Gora, II, broj 142 (43), prenijeto prema: Zoran, Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, IP „Rad“, Beograd, 1974, 668.

³² Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 682-684. Ima mišljenja da je zastupljenost Muslimana u Skupštini, ZAVNOS-u i njegovim organima, bila nesrazmjerna u nacionalnom sastavu, odnosno da je biran mali broj Muslimana koji su činili oko polovine stanovništva Sandžaka, ali da se „taj nedostatak nije bitno odražavao na kvalitet i pravičnost donesenih odluka, pa suštinska prava Bošnjaka-Muslimana nisu bila ugrožavana sve do posljednje sjednice ZAVNOS-a 29. marta 1945. godine kada je donijeta odluka o njegovom raspuštanju“. M. Memić, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 330.

³³ *ZAVNO Crne Gore i Boke, Zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, 42,

Komparacijom dokumenata koje je donio ZAVNOS sa dokumentima ostalih antifašističkih vijeća, dolazi se do zaključka da, osim određenih specifičnosti, među njima nije bilo bitnijih razlika. To dovodi do zaključka da je položaj Sandžaka potpuno izjednačavan sa položajem ostalih federalnih jedinica, a takvo shvatanje je bilo i u organima najvišeg političkog rukovodstva NOP-a, pod čijim je uputama pripremljena i održana Skupština ZAVNOS-a. Međutim, već su zbivanja od održavanja ZAVNOS-a do Drugog zasjedanja AVNOJ-a na kojem se krojila federativna struktura nove Jugoslavije, pokazala da su nastale neke promjene koje se tiču autonomije Sandžaka. Prva, što delegati ZAVNOS-a nisu uspjeli da otputuju u Jajce, iako su crnogorski vijećnici uz pratnju jedne čete Vrhovnog štaba 19. novembra, dakle samo dan prije održavanja ZAVNOS-a, pošli iz Pljevalja za Jajce a da o tome nije bilo obaviješteno sandžačko rukovodstvo i vijećnici iz Sandžaka koji su s njima trebali da krenu.³⁴ I druga, što je AVNOJ u svojim najvažnijim odlukama o konstitutivnim dijelovima federativne Jugoslavije, „previdio“ odluke ZAVNOS-a o Sandžaku kao autonomnoj jedinici, o čemu u radnim tijelima nije ni vođena bilo kakva rasprava. Jednostavno, pitanje bilo kakve autonomije Sandžaka je prešućeno, zaobiđeno, marginalizirano. Dalji razvoj događanja će pokazati da to nije bilo neko zaboravljeno pitanje, već, naprotiv, novo opredjeljenje, ili bar dilema, političkog rukovodstva federativne Jugoslavije.

U kontekstu priprema za održavanje zemaljskih antifašističkih vijeća, u skladu sa naznačenim pogledima i stavovima političkih i vojnih struktura NOP-a, u ljeto 1943. započele su diskusije o položaju Bosne i Hercegovine u nastajućoj jugoslovenskoj federaciji. Prvi i važan stav o tome iskazao je ZAVNO Hrvatske na osnivačkoj skupštini juna 1943. godine, koji se izjasnio za slobodnu i demokratsku Hrvatsku u bratskoj zajednici sa Srbijom, Slovenijom, Crnom Gorom, Makedonijom i Bosnom i Hercegovinom.³⁵ Time je iskazana i prihvaćena puna ravnopravnost Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federa-

³⁴ Ove konstatacije iznosi historičar M. Memić u diskusiji na naučnom skupu „Sandžak juče, danas i sutra“, objavljenoj u istoimenom *Zborniku radova* (Novi Pazar, 2005, 400), a osporava ih historičar Z. Lakić, također u diskusiji na ovom naučnom skupu, objavljenoj u *Zborniku radova* na str. 402, konstatujući da je crnogorska delegacija krenula iz Pljevalja za Jajce 18. 11. 1943.

³⁵ *ZAVNOH – Zbornik dokumenata*, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1964, 55.

ciji, iako to pitanje do tada nije bilo razjašnjeno u rukovodstvu NOP-a. Međutim, razumljivo, to nije bilo presudno, jer su se odlučujuće odluke donosile u CK KPJ i Vrhovnom štabu, odnosno u Predsjedništvu AVNOJ-a, koji su do održavanja osnivačke skupštine ZAVNOH-a bili na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine vezane direktno za zajedničke organe Federacije. To se smatralo kompromisom u odnosu na zahtjeve da se autonomna BiH priključi Srbiji ili Hrvatskoj. Takvo stajalište objašnjavano je stavom da pet jugoslovenskih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) imaju pravo na svoje federalne jedinice, a da Bosna i Hercegovina kao „nacionalno složena zemlja“ (Srbi, Hrvati i Muslimani – koji su tretirani posebnom etničkom grupom, ali ne i nacijom) može dobiti najviše autonomni status kao posebna pokrajina vezana za vrh nastajuće Jugoslavije. Ovi stavovi korespondiraju sa odlukama Pete zemaljske konferencije KPJ iz 1940. godine.³⁶

Međutim, PK KPJ BiH početkom septembra 1943. godine bio je stava da Bosna i Hercegovina bude samostalna i ravnopravna federalna jedinica, o čemu je obaviješten CK KPJ pismom od 14. septembra 1943. godine, u kojem je između ostalog navedeno: „U okviru opštih demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ništa zajedničkog s parolom bosanskog begovata“.³⁷ PK KPJ BiH je svoje stanovište zasnivao na sljedećem: „Bosna i Hercegovina nije nacionalno homogena zemlja, ali ona vjekovima postoji kao nacionalno ekonomsko-istorijska cjelina, sa svojim složenim društveno-političkim problemima. Biće potrebno mnogo strpljenja i upornosti da se oni rješavaju u interesu svijeta. Uvjereni smo da će to biti rađeno efikasnije bude li Bosna i Hercegovina samostalno rješavala ona pitanja koja će rješavati i druge federalne jedinice. I najzad sasvim praktično i konkretno: zašto narodi Bosne i Hercegovine, koji su tolike materijalne i ljudske žrtve podnijeli za slobodu i bolju budućnost svoju, ne bi imali isto toliko prava u zajedničkoj državi kao i narodi federalnih jedinica – svoju državnost, autonomnost u onim oblastima u kojima će ih imati sve fe-

³⁶ *ZAVNOBiH – Dokumenti, knjiga I*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1968, 28; R. Čolaković, *Pravi odgovor na pitanje čija je Bosna i Hercegovina*, 15-16; D. Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*, 170-172.

³⁷ *ZAVNOBiH, knjiga I*, str. 24. Ovdje se misli na stavove JMO o autonomiji Bosne i Hercegovine.

deralne jedinice, mogućnost da ono što je specifično za bosansko-hercegovačku sredinu rješavaju sami na osnovu dubljeg poznavanja stvari i pouzdanijeg sluha za odnose i prilike u svojoj federalnoj jedinici“.³⁸

Jedan broj članova CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ, među kojima su Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović, u razgovorima sa članovima PK KPJ BiH Rodoljubom Čolakovićem i Avdom Humom, nije prihvatao objašnjenja i argumente o statusu Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice, već je ostao na svojim stavovima. Nakon toga je razgovarano sa Edvardom Kardeljom koji se sa njima složio i uputio ih da svoje stavove iznesu direktno J. B. Titu, što su ovi i uradili. Vrhovni komandant prihvatio je prijedlog i obrazloženje bosanskohercegovačkog pokrajinskog partijskog rukovodstva o statusu Bosne i Hercegovine kao šeste ravnopravne članice federacije, i uputio ih na pripremu takvih stavova za Skupštinu ZAVNOBiH-a. Nakon intenzivnih i uspješno provedenih priprema 25. i 26. 11. 1943. u Mrkonjić Gradu održano je Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a.³⁹

Osnivačkoj skupštini prisustvovalo je 247 delegata iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. Na zasjedanju su izabrana 173 vijećnika ZAVNOBiH-a, 31 član Prezidijuma i 58 članova AVNOJ-a, te Predsjedništvo ZAVNOBiH-a od pet članova, sve to približno izbalansirane nacionalne strukture snaga NOP-a.⁴⁰

ZAVNOBiH je na svom Prvom zasjedanju usvojio dva značajna dokumenta: Rezoluciju i Proglas narodima Bosne i Hercegovine. U Rezoluciji je konstatirano da su se prvi put sastali predstavnici srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda, s ciljem da na osnovu rezultata zajedničke NOB-e donesu političke odluke onako kako odgovara njihovim interesima, da ne žele povratak na staro, da odriču svako pravo tzv. Londonskoj vladi da ih predstavlja, da je njihovo jedino predstavništvo ZAVNOBiH i AVNOJ, da narodi Bosne i Hercegovine zajedno sa ostalim narodima stvaraju zajedničku demokratsku Jugoslaviju i dr., pozivajući narode Bosne i Hercegovine da učvršćuju bratstvo i jedinstvo, da se uključuju u narodnooslobodilačku vojsku itd. Jedna od najznačajnijih odrednica (odluka) iz Rezolucije je dio tačke 5. koja daje direktan odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina u nacionalnom smis-

³⁸ AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u BiH, Diskusija Avde Hume, Beograd, 1964, 755-766; R. Čolaković, *Pravi odgovor na pitanje čija je Bosna i Hercegovina*, 16-17.

³⁹ D. Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*, 170-172.

⁴⁰ ZAVNOBiH, knjiga I, 28, 58-69.

lu, u kojoj je između ostalog navedeno: „Danas narodi Bosne i Hercegovine (...) hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska i muslimanska i hrvatska bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata“.⁴¹

Odluke Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a su od presudnog značaja za obnovu državnosti Bosne i Hercegovine, te za priznanje nacionalnog subjektiviteta Muslimana u Bosni i Hercegovini. Biti ravnopravan i jednak u pravima sa drugim nacijama, konkrentno sa Srbima i Hrvatima, trebalo je da znači i imati status nacije. Međutim, ubrzo iza toga su neke odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a na kojem je učvršćen i ozvaničen koncept ratnog federalizma, pokazale neke nedostatke i nedorečenosti stajališta o nacionalnom pitanju Muslimana. One će uticati na konačno uobličavanje federalne strukture Demokratske Federativne Jugoslavije i društva u cjelini.

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a

Delegacija ZAVNOBiH-a učestvovala je u radu Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu 29. i 30. novembra 1943. godine kao ravnopravan i autoritativan faktor. Potvrđene su odluke o Bosni i Hercegovini kao zasebnoj (šestoj) jedinici jugoslovenske federacije, ali u Rezoluciji AVNOJ-a nisu pomenuti Muslimani kao šesti narod iako je to izričito stajalo u Rezoluciji ZAVNOBiH-a koju je AVNOJ prihvatio. Da se ne radi „o previdu“ potvrđuje činjenica da se grb nove Jugoslavije ustanovljen u Jajcu, sastojao od jedne buktinje sa pet plamenova koji simboliziraju pet naroda: Srbe, Hrvate, Slovence, Crnogorce i Makedonce, o čemu nije bilo sporenja u rukovodstvu NOP-a, dok je šesti narod, Muslimani, „nestao“ i pojavio se u simbolu šestog plamena na buktinji tek 20 godina kasnije – 1963. godine.⁴² Rezultat je to populističkog odnosa rukovodstva NOP-a prema nacionalnom pitanju Mus-

⁴¹ ZAVNOBiH, *knjiga I*, 73.

⁴² Atif, Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana, Rasprave i članci*, Sarajevo, 1972, 43-131; Moša Pijade, kao jedan od glavnih kreatora nove Jugoslavije je u smislu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a o formiranju federalnih jedinica zapisao: „Bosna nije republika jednog naroda, nego republika dijelova srpske i hrvatske nacije i bosanskih Muslimana“, prenijeto prema: Fuad Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Institut za istraživanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1991, 178.

limana u uslovima rata, koji je imao negativan uticaj na intenzitet shvatanja i oblikovanja muslimanskog etničkog subjektiviteta i u narednom ratnom i poratnom razdoblju. Akademik Omer Ibrahimović uzroke tome vidi u prisvajanju Bosne i Hercegovine kao srpske ili hrvatske zemlje, što je „politički onemogućavalo bosanske muslimane da se nacionalno odrede kao Bošnjaci (Muslimani), već im je ostalo da se odrede kao Srbi ili Hrvati“, ⁴³ ali i u neodgovarajućem angažmanu muslimanskih prvaka u redovima KPJ i muslimanske inteligencije uopće („anacionalnost Muslimana komunista i Muslimana vjernika“).

Delegacija ZAVNOS-a nije učestvovala u radu Drugog zasjedanja AVNOJ-a, jer nije ni otputovala, a razlozi njenog neodlaska nisu do kraja razjašnjeni. Sigurno je da se nije radilo o nekom oportunizmu same delegacije, odnosno organa ZAVNOS-a. Bilo kako bilo, neprisustvom delegacije ZAVNOS-a uskraćena je mogućnost da se odluke ZAVNOS-a, pa i one o autonomiji Sandžaka, implementiraju u najvažnija dokumenta AVNOJ-a, mada su i one formalno bile prihvaćene.⁴⁴ Međutim, kada se zna da u odlukama AVNOJ-a nisu pomenuti ni Vojvodina i Kosovo, postaje razumljivije da se radilo o određenim dilemama u rukovodstvu NOP-a, da je tek dolazeće vrijeme trebalo da potvrdi i konačno uobliči komunističku koncepciju jugoslovenskog federalizma i nacionaliteta njenih naroda.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a donijelo je historijske odluke o budućnosti nove Jugoslavije i njenih naroda. Od najvećeg značaja za ovu temu je Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu. U njoj se (stav 2) između ostalog navodi: „Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije (...) Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbijediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i

⁴³ Omer, Ibrahimagić, *Reminiscencije na bosansku srednjovjekovnu državnost i pravo Bosanaca i Hercegovaca na samoopredjeljenje*, *Naučni skup „Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a“*, Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CXXIV, *Odjeljenje društvenih nauka*, knjiga 37, Sarajevo, 2007, 183.

⁴⁴ Mustafa Memić smatra da je objašnjenje da je dolazak delegacije ZAVNOS-a na Drugo zasjedanje AVNOJ-a onemogućen uslijed „daljine puta i vremenskih nepogoda“ neprihvatljiv, već da je planski spriječen, argumentirajući da je „samo dan ranije – 19. novembra 1943. godine iz Pljevalja za Jajce, pod rukovodstvom delegata Vrhovnog štaba NOV i POJ Ivana Milutinovića i u pratnji posebne jedinice II udarnog korpusa prošla crnogorska delegacija“, te da su aktivnosti rukovodstva Crne Gore i Boke ubrzo po povratku iz Jajca to pokazale. (M. Memić, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 330).

Crnogoraca (nema Muslimana – primj. autora), odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine (nema Sandžaka – primj. autora)“. Odlukom je precizirano da „osnovne organe vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije, predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja“ među kojima se navodi i ZAVNOS.⁴⁵ Moguće da ova dva divergentna stava može pomiriti činjenica da su u Predsjedništvo AVNOJ-a birana tri člana iz Sandžaka (Jevstasije Karamatijević, Vojo Leković i Sreten Vukosavljević), a u Nacionalni komitet jedan (Mile Peruničić), dakle, po nacionalnosti Srbi i Crnogorci, dok sandžačkih Muslimana nije bilo u ovim tijelima.⁴⁶ U suštini, u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a Sandžak je zaobiđen, nije mu implicite ukinuta ratna autonomija, niti su organi ZAVNOS-a raspušteni, ali ga nije bilo ni među federalnim jedinicama, a Muslimana, kao jednog od tri naroda, nije bilo među ostalim narodima. Na taj način je status Sandžaka i Muslimana ostao neodređen i nejasan, na „čekanju“, suprotno stajalištima i odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOS-a, i suprotno naznačenoj platformi NOP-a, u kojoj su navedeni i Muslimani.

Afirmacija ZAVNOBiH-a i raspuštanje ZAVNOS-a

Aktivnosti organa NOP-a, pa i organa ZAVNOS-a i ZAVNOBiH-a, u daljem toku rata su intenzivirane i na području Bosne i Hercegovine i na području Sandžaka, kao i na ostalim jugoslavenskim područjima. NOP je sve više postajao masovan antifašistički pobjednički pokret. Njegovi uspjesi u Bosni i Hercegovini valorizirani su odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a održanog u Sanskom Mostu od 30. 6. do 2. 7. 1944., kada je proglašen najvišim organom zakonodavne i izvršne vlasti, te Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a (26. do 28. aprila 1945.) koji je prerastao u Narodnu skupštinu federalne Bosne i Hercegovine, koja je između ostaloga donijela i Zakon o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine.⁴⁷ Federalna pozicija Bosne i Hercegovine utvrđena je Ustavom NR BiH iz decembra 1945. odnosno Ustavom FNRJ od 31. 1. 1946. godine. Uz sve slabosti i nedorečenosti njene ustavne pozicije,

⁴⁵ *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Beograd, 1964, 215; Slobodan Nešović, *Stvatanje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, 1981, 228-237.

⁴⁶ *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, 216-223.

⁴⁷ *ZAVNOBiH - Dokumenti, knjiga II*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1968, 321-487.

Bosna i Hercegovina je u koncepciji komunističkog jugoslavenskog federalizma dobila poziciju konstitutivnog dijela novonastale FNR Jugoslavije.⁴⁸ Sumirajući tok i rezultate NOP-a na području Bosne i Hercegovine, akademik Enver Redžić, između ostaloga naveo je sljedeće: „Pobjednik je bio NOP, hegemon u NOP-u je bila KPJ. Osuđeni od ustaša na istrebljenje, Srbi su činili bazu NOP-a. Uporedo, činili su i masovnu bazu četničkog pokreta, koji je Muslimane i Hrvate osudio na uništenje. Na kraju, pobjednički tabor činile su mase srpskog naroda, Muslimani su zauzeli položaj drugog ešalona a Hrvati su se našli na začelju. Takav raspored političkih i nacionalnih snaga formirao se u BiH na kraju rata“.⁴⁹

Međutim, sa afirmacijom ZAVNOS-a poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a stanje je potpuno drugačije. S jedne strane evidentan je i veoma uspješan rad organa ZAVNOS-a na razvoju NOP-a na ovom području, a s druge, odvijao se proces osporavanja autonomije Sandžaka, posebno od strane rukovodstava NOP-a iz susjednih federalnih jedinica Crne Gore i Srbije, a na kraju i od samog Predsjedništva AVNOJ-a.

Neriješeno pitanje autonomnosti Sandžaka, ograničilo je rad i nadležnosti njegovih tijela na nivou vremena njegovog osnivanja, tj. na nivo političke funkcije, dok je funkcija zakonodavne vlasti ostala na nižim razinama - u nadležnosti narodnooslobodilačkih odbora, kojih je bilo 8 sreskih, 73 općinska i 403 seoska.⁵⁰ Organi vlasti svih nivoa obavljali su raznovrsne poslove koji su osigurali konstantno jačanje NOP-a, među kojima: političku aktivnost na razvijanju bratstva i jedinstva Srba, Crnogoraca i Muslimana (putem proglašenja, konferencija i sl.), mobilizaciju novih boraca, snadbijevanje partizanskih jedinica hranom i drugim potrepštinama, kulturno-obrazovnu djelatnost (otvaranje škola, izdavanje lista „Glas Sandžaka“ kao organa ZAVNOS-a i sl.), obnavljanje porušenih objekata, brigu o pružanju neophodne zdravstvene zaštite stanovništva i dr. Općenito uzevši djelovanje or-

⁴⁸ Treće zasjedanje AVNOJ-a koji se proglasio Privremenom narodnom skupštinom DFJ održano je u Beogradu od 7. do 26. avgusta 1945. godine. (*Od AVNOJ-a do Delegatske skupštine*, 92-185).

⁴⁹ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, 453.

⁵⁰ ZAVNOS je imao sljedeću organizacionu strukturu: predsjedništvo, izvršni odbor, sedam odsjeka (upravni, privredno-finansijski, informativno-propagandni, socijalni, zdravstveni i vjerski) i više pomoćnih organa i komisija. Za rad NOO od posebnog je značaja donošenje *Upustva za organizaciju narodne vlasti u Sandžaku*. Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 687-688.

gana ZAVNOS-a i svih struktura NOP-a na ovom području, bili su značajni i kao takvi dali su veliki doprinos suzbijanju međunacionalnih netrpeljivosti i uopće doprinijeli razvoju NOP-a. Te rezultate niko nije javno sporio u ondašnjim centrima političke moći. Od strane predsjedništva AVNOJ-a i NKOJ-a oni su pozitivno ocjenjivani.⁵¹ Između ostaloga u jedinice NOV i POJ u ovom razdoblju stupilo je oko 13.000 boraca sa ovog područja.⁵²

Osporavanje autonomnosti Sandžaka započelo je ubrzo nakon usvajanja odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i trajalo je sve do njene likvidacije. Naime, već 3. januara 1944. godine Izvršni odbor ZAVNO za Crnu Goru i Boku pokrenuo je inicijativu da se KPJ Sandžaka priključi KPJ Crne Gore i Boke, kao i za „stvaranje jednog zajedničkog izvršnog odbora Antifašističkog vijeća za Crnu Goru i Sandžak“, što je u stvari bio direktan prijedlog za potpuno ukidanje autonomije Sandžaka i njegovo pripajanje Crnoj Gori.⁵³ Ruководstvo Sandžaka odmah je reagiralo na taj prijedlog izrazivši svoje negodovanje i nezadovoljstvo, smatrajući da je isti imao za cilj prejudiciranje položaja Sandžaka u jugoslovenskoj federaciji, da izaziva nezadovoljstvo Srba sa ovog područja „dok se u Muslimane uselio strah“.⁵⁴ CK KPJ oštro je reagirao na ovu inicijativu i u pismu PK KPJ za Crnu Goru i Boku od 31. 3. 1944. godine između ostalog naveo: „Iznenaduje nas da su drugovi u Crnoj Gori dopustili tako ozbiljnu grešku u tako osjetljivoj stvari i proglasili pripajanje Sandžaka Crnoj Gori. U odlukama AVNOJ-a o priznanju nema ni slova. Mi ne samo da se s tim ne slažemo, nego i osuđujemo tako nepromišljen korak. AVNOJ i Nacionalni komitet ne vrše danas razgraničenja, jer tome nije vrijeme. AVNOJ je donio samo principijelne odluke. A što se tiče Sandžaka, on će imati onakav položaj za kakav se izjasne njegovi – slobodno izabrani predstavnici. U tom pogledu za Sandžak važi isto ono što je drug Tito pisao o Vojvodini u prvom broju Nove Jugoslavije“.⁵⁵ A Tito je u „Novoj Jugoslaviji“, u članku „Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranja

⁵¹ U Deklaraciji „O osnovnim pravima nacije i građana Demokratske Federativne Jugoslavije“ koju je početkom 1944. napisao Moša Pijade predviđen je i Sandžak kao jedan od elemenata nove države, a ta stajališta sadrži i pismo Edvarda Kardelja i Moše Pijade od 10. 04. 1944. godine. Branko, Petranović, Položaj Sandžaka u svjetlosti odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, *Istorijski zapisi*, broj 3-4, Titograd, 1971, 572.

⁵² Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 688-691.

⁵³ *ZAVNO Crne Gore i Boke, Zbirka dokumenata*, 134.

⁵⁴ B. Petranović, Položaj Sandžaka, 571.

⁵⁵ *ZAVNO Crne Gore i Boke, Zbirka dokumenata*, 328.

federativne državne zajednice“, iz marta 1944. pisao da iz nekih krajeva zemlje „kao na primjer iz Vojvodine i drugih“ postavljaju pitanja kakav će status njihova pokrajina imati, hoće li imati autonomiju i sl., i konstatirao: „Na ovo pitanje mi možemo danas odgovoriti samo ovo: bez sumnje, Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena – zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju“.⁵⁶

Jasno je da KPJ i Predsjedništvo AVNOJ-a nisu smatrali za potrebno u institucijama NOP-a otvarati pitanja autonomija, bilo da one koje su već nastale – kakav je Sandžak, treba ukidati, bilo da one koje još nisu bile oformljene – kakve su Vojvodina i Kosovo (a na čemu se intenzivno radilo), treba osnivati, pružajući nadu jednima i drugima da će narod poslije rata o tome odlučivati. Toj strategiji je podređena i svakodnevna politička propaganda u narodu putem institucija NOP-a, kao i istupi i saopćenja njegovih visokih funkcionera u partizanskoj štampi.

U stvarnosti su se rješenja donosila u državnom vrhu, među najistaknutijim partijskim kadrovima, njih desetak, kako to Rodoljub Čolaković navodi. Kada je status Sandžaka u pitanju, rješenja su se tražila i pritisci su dolazili iz centralnih komiteta KPJ Srbije i Crne Gore. O jednom takvom zatvorenom sastanku u Beogradu, Blažo Jovanović, visoki partijski dužnosnik Crne Gore, po povratku je izjavio: „Da se prema Sandžaku prihvataju granice od 1913. godine, Kosmet za sada ostaje kao cjelina“.⁵⁷ Ovo, između ostalog, potvrđuje činjenicu da su se i u ovo vrijeme najvažnije stvari događale „iza kulisa“, da su se lobiranja i prestrojavanja događala i na nacionalnoj osnovi, a zvanično „umivala“ jednoglasnim odlukama na nadležnim organima. Srbija i Crna Gora bile su životno zainteresirane za Sandžak i za Kosovo i Metohiju. Ruководstva ovih pokrajina, koja su činili dominantno Srbi i Crnogorci, nisu imala snage, a vjerovatno ni interesa – pod plaštom ubjeđenja, da se nose sa složenošću zadataka i izazova vremena, i da, u slučaju Sandžaka, odbrane, odnosno dovedu do konačne realizacije stečenu autonomiju. Izuzetaka, tj. drugačijih stavova, je svakako bilo.

⁵⁶ Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 686.

⁵⁷ Zoran, Lakić, Kosovo i Metohija u koncepciji jugoslovenskog federalizma u toku NOP-a, s posebnim osvrtom na Bujansku konferenciju, *Istorijski zapisi*, broj 3-4, Institut za istoriju Crna Gore, Titograd, 1989, 102.

Odluka o rasformiranju ZAVNOS-a donijeta je na Predsjedništvu AVNOJ-a februara / marta 1945., a potom je realizirana na Drugom zasjedanju ZAVNOS-a u Novom Pazaru 29. marta 1945. godine. Odluku je za Predsjedništvo AVNOJ-a prethodno pripremio NKOJ, koji je predložio da „položaj Sandžaka, treba riješiti na način da se srezovi koji gravitiraju Srbiji pripoje federalnoj Srbiji (deževski, sjenički, pribojski, prijepoljski i novovaroški), a oni koji su gravitirali Crnoj Gori pripoje toj federalnoj jedinici (bjelopoljski i pljevaljski)“.⁵⁸ Međutim, u zakonodavnim tijelima AVNOJ-a postojala su, „u podjeli plijena“, i drugačija stajališta. Karakteristično je mišljenje Marka Vujačića, predstavnika Crne Gore, koji je predložio da se cijeli Sandžak pripoji Crnoj Gori, te da „nije ni politički opravdano cijepati danas Sandžak, jer to neće, čini mi se, ni tamošnji narod prihvatiti“.⁵⁹

Interesantno je i veoma indikativno mišljenje koje je tada izrekao prvi čovjek „Vlade Sandžaka“, koji je između ostaloga naveo: „I ja sam da Sandžak kao samostalna jedinica, ne treba više da postoji. I to je ovdje nesporno. Svi smo time saglasni. Sandžak, kao posebna jedinica, sa svojim Antifašističkim većem narodnog oslobođenja Sandžaka, bila je u svoje vreme sa puno opravdanih razloga uspostavljena. I to rešenje bilo je pravilno u ovim uslovima. Bilo je i uspjeha, rad je bio pozitivan, zadaci su izvršavani i izvršeni. Sad su razlozi za likvidaciju posebne jedinice jači, ali ne vidim zbog čega se treba tako žuriti. Ne vidim razloge da se ovo ne baš tako nevažno pitanje sa hitnjom, na prečac lomi. Pametnije je, mislim, prvo za to sondirati teren, konsultovati ljude, pripitati narod, pridobiti ga za ono rešenje za koje mislimo da najbolje odgovara narodnim interesima.“

To je jedno pitanje. Drugo je: da li Sandžak treba deliti ili ga treba pripojiti jednoj od susednih federalnih jedinica: Srbiji ili Crnoj Gori. Ja sam mišljenja da Sandžak ne treba cepati, jer je to ipak celina. To je oblast, to je pojam sa svojim specifičnim i političkim i privrednim obeležjima. To je i istorijski tačno. Takvo je i narodno shvatanje. Zato sam ja za rešenje da se ceo Sandžak pripoji ili Srbiji, ili Crnoj Gori, vodeći računa o onome što sam već rekao“.⁶⁰

⁵⁸ *Zakonodavni rad Predsjedništva AVNOJ-a i Predsjedništva Privremene skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije (19. novembar 1944. – 27. oktobar 1945)*, Beograd, 1945, 53-56.

⁵⁹ *Isto*, 53.

⁶⁰ *Isto*, 54.

Ovi stavovi Predsjednika „Vlade Sandžaka“ su veoma indikativni za sve ono što se zbivalo oko Sandžaka u vrijeme rata, iz njih se direktno ili indirektno naziru stvarni i formalni razlozi postojanja i ukidanja, tj. likvidacije, partizanske autonomije Sandžaka, pa bi otuda oni zasluživali posebnu analizu i elaboraciju. Između ostaloga, u „opravdane“ razloge uspostave autonomije Sandžaka je u prvom planu pitanje masovnijeg pristupanja NOP-u muslimanskih masa, a kad je taj cilj postignut onda su razlozi za likvidaciju „postali jači“. I to nikom od članova Predsjedništva AVNOJ-a, a očitio i Predsjedništva ZAVNOS-a, nije bilo sporno, već su se razlike svele na to da li Sandžak treba dijeliti ili ne? Argumenti predsjednika ZAVNOS-a o Sandžaku kao historijskoj cjelini i dr. su veoma jasni, realni i nepobitni. Međutim, odlučujući su bili stavovi Predsjedništva AVNOJ-a, koje je prihvatilo prijedlog NKOJ-a, a to je likvidacija i podjela Sandžaka, i odredilo komisiju u sastavu: Moša Pijade, Mile Peruničić i Rade Pribićević, da ode u Sandžak i da izvrši realizaciju ove odluke.⁶¹

Na saznanja o ukidanju autonomije Sandžaka reagirao je i Oblasni komitet KPJ Sandžaka, koji je nakon savjetovanja sa sekretarima sreskih komiteta obavijestio CK KPJ „da je raspoloženje Muslimana takvo da bi oni bili pogođeni ako bi Sandžak bio cijepan, a oni podvojeni. Prema ocjeni Oblasnog komiteta čak ni Srbi u Sandžaku ne bi primili njegovo cijepanje“. CK KPJ je odgovorio „da će se o njihovoj volji voditi računa“, objašnjavajući da „Sandžak nema nacionalnu podlogu za dobijanje takvog statusa“, da bi zadržavanje autonomnog Sandžaka značilo „izlišno i neracionalno drobljenje srpske i crnogorske cjeline, kao i Jugoslavije uopšte“, a da nakon cijepanja Sandžaka Muslimani ne bi bili nacionalno ugroženi, već bi „mogli da uživaju ista prava u Crnoj Gori i Srbiji“.⁶² Dakle, sva neslaganja sandžačkog i partijsko-državnog rukovodstva su se na kraju svela na to da li Sandžak cijepati ili ga cijelog nekome (Srbiji ili Crnoj Gori) priključiti? Razumljivo, odluka o cijepanju i pripajanju nije odgovarala interesima naroda Sandžaka – posebno Muslimanima.

Drugo i posljednje zasjedanje ZAVNOS-a održano je 29. 3. 1945. godine u Novom Pazaru, u prisustvu članova komisije AVNOJ-a, na kojem je

⁶¹ Historičar Z. Lakić u svojim radovima konstatira da je arhivska građa o ZAVNOS-u zakopana i da nije pronađena, da nema dokumenata ni o radu ove komisije, što svakako otežava historiografska istraživanja ovog pitanja. Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 692

⁶² B. Petranović, *Položaj Sandžaka u svjetlosti odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, 753.

donijeta odluka o njegovom rasformiranju. U njenom obrazloženju navedena su dva razloga. Prvi, da je predložena podjela Sandžaka (šest srezova Srbiji a dva Crnoj Gori) postojala i prije „stvaranja centralističke Jugoslavije“ i da ZAVNOS „ne vidi nikakva razloga da tako ne bude i danas“ kada se na osnovu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a „izgrađuje nova demokratska Jugoslavija“, i drugi, da na osnivačkoj skupštini ZAVNOS-a 20. 11. 1943. „niti kasnije, nije postavljen zahtjev za poseban položaj Sandžaka u budućoj državi“. Zatim je u pet tačaka naznačen sadržaj odluke, imeđu ostaloga u tački dva navedeno je „da se Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka odmah raspusti“. Potpisali su je svi članovi i potpredsjednici Izvršnog odbora ZAVNOS-a, među kojima i prvi potpredsjednik Murat Šećeragić, ali ne i predsjednik Sreten Vukosavljević.⁶³ Odluku o raspuštanju ZAVNOS-a rasvjetljava rasprava vođena na Četvrtoj skuštini CASNO-a aprila 1945. godine, u kojoj se konstatira da je na inicijativu AVNOJ-a formiran ZAVNOS, ali da „u odlukama Drugog zasjedanja Sandžak nije predviđen kao federalna jedinica“, da je to „bilo uslovljeno razvojem prilika u Sandžaku“, proizašlih zaoštrenim odnosima „između srpskog i muslimanskog življa, što je svakako za narod Sandžaka imalo posljedica“, te da su „danas odnosi između Srba i Muslimana dobri“, i konstatira: „ZAVNOS je imao prelazni karakter tako da je poslije izvršenih zadataka, koncem marta ove godine, na svom II zasjedanju donio odluku da se šest srezova priključe federalnoj Srbiji a dva: pljevaljski i bjelopoljski federalnoj Crnoj Gori“.⁶⁴ Tako se briga o Sandžaku „preselila“ tamo gdje je bila od 1913. – u Podgoricu i Beograd.

O nekim stvarnim uzrocima uspostave i ukidanja partizanske autonomije Sandžaka

Jugoslovenski ratni federalizam razvijao se na platformi četverogodišnje narodnooslobodilačke borbe (1941.-1945.) za oslobođenje

⁶³ Arhiv Srbije, fond ZAVNOS, br. 26 (45), prenijeto prema: Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 693. Odluci se na zasjedanju usprotivio Muhamed Hadžismajilović, delegat ZAVNOS-a na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, koji je u znak protesta skinuo sa glave fes i stavio ćulaf (albansku kapu), simbolizirajući tako gubitak nacionalnosti Muslimana Sandžaka. M. Memić, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 332.

⁶⁴ Arhiv Istorijskog instituta Titograd, IV, 2-3 (45), prenijeto prema: Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 693-694.

zemlje od okupatora i domaćih izdajnika a pod vođstvom KPJ. NOB se zasnivala na nacionalnom i socijalnom oslobađanju svih jugoslovenskih naroda, rušenju prijeratnog centralističko-monarhističkog sistema i uspostavi novog federalno-demokratskog društva socijalističkog tipa ravnopravnih naroda i građana. U tom konceptu stvaranja federalnih jedinica kao nacionalnih država, u okvirima nove Jugoslavije, javljavali su se brojni izazovi i nedoumice. Trebalo je pronaći koncept koji na pragmatičnoj razini staljinističku dogmu nacije i nacionalne države konkretizira na jugoslovenskom prostoru. Federalizacija na federalne jedinice – nacionalne države pet priznavajućih nacija: Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Crnu Goru i Makedoniju, nije bila upitna tokom cijeloga ratnog razdoblja. Problem se u teritorijalnom smislu pojavio sa Bosnom i Hercegovinom, Sandžakom, Vojvodinom i Kosovom i Metohijom, tj. sa područjima (ranije administrativnim i historijskim cjelinama) koja su višenacionalnog sastava stanovništva. U toku rata je riješeno pitanje Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice, a potom na određen način i Vojvodine i Kosova i Metohije, dok je ratna autonomija Sandžaka na kraju rata ukinuta.

Kod oblikovanja stepena autonomnosti Bosne i Hercegovine: federalna jedinica ili autonomna pokrajina, pojavio se 'problem' njenog višenacionalnog sastava stanovništva (Srbi, Hrvati i Muslimani), ali i to što je Muslimanima od strane dijela rukovodstva NOP-a osporavana nacionalnost. Međutim, presudni su bili argumenti o historijsko-državnoj cjelovitosti u prošlosti Bosne i Hercegovine, iako njenu srednjovjekovnu državnost komunisti nisu posebno apostrofirali već su kao presudnu isticali svoju ulogu u tome, te činjenica o njenom doprinosu rezultatima NOB-e – jer su se najteže bitke upravo vodile i uspješno završile na prostoru Bosne i Hercegovine. Da se ovi argumenti pravilno shvate, te da se Muslimani učine ravnopravnim narodom Bosne i Hercegovine, bitno je doprinijelo bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo, koje je uporno insistiralo na nacionalnosti Muslimana i na ravnopravnom statusu Bosne i Hercegovine kao šeste ravnopravne federalne jedinice nove države, što je u konačnici prihvaćeno na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Prije uobličavanja konačnog prijedloga o Bosni i Hercegovini kao ravnopravnoj jedinici jugoslovenske federacije, na inicijativu rukovodstva NOP-a 20. i 21. 11. 1943. u Pljevljima održan je ZAVNOS, koji je bez posebnih dilema, donio odluke o Sandžaku kao autonomnoj pokrajini nove države, u

kojoj žive Srbi, Crnogorci i Muslimani. Nacionalnost Muslimana nije tada problematizirana, moguće i zbog toga što se radilo o oblasnoj, tj. nižoj razini autonomije. Političko rukovodstvo NOP-a osnivanje ZAVNOS-a kao najvišeg političkog organa Sandžaka, motiviralo je potrebom da se na postojećoj slobodnoj teritoriji uspostavi najviši organ vlasti, koji bi nastavio rad na razvoju NOP-a, da se spriječi međunacionalna mržnja i bratoubilački rat, itd. Vizija sandžačke autonomije ni tada, ni kasnije, nije išla dalje od statusa autonomne oblasti.

Međutim, odmah po osnivanju ZAVNOS-a, a u jeku priprema za osnivanje ZAVNOBIH-a, u tih nekoliko dana, dogodio se krupan zaokret u odnosu rukovodstva NOP-a prema autonomnosti Sandžaka. To se manifestiralo u nemogućnosti prisustva delegacije ZAVNOS-a Drugom zasjedanju AVNOJ-a, a potom i njegovim odlukama o uspostavi jugoslovenske federacije sa šest federalnih jedinica, dok je pozicija Sandžaka marginalizirana. Od tada je autonomnost Sandžaka postajala sve slabija, da bi po nalogu Predsjedništva AVNOJ-a na svom Drugom zasjedanju u Novom Pazaru 29. 3. 1945. bila potpuno „likvidirana“, a pod objašnjenjem da je uspješno obavila svoj zadatak. Dakle, ratna autonomija je uspješno funkcionirala, ali oslobođenjem zemlje za njom više nema potrebe pa je treba ukinuti. Konstatacija nalik na onu medicinsku opservaciju: „operacija uspjela, pacijent podlegao“.

Crnogorski historičar ovog razdoblja akademik Zoran Lakić, smatra da su za pitanje svrsishodnosti osnivanja i rasformiranja partizanske autonomije Sandžaka, „nevidljivi razlozi bili presudniji od onih koji su dati kao objašnjenje“, i dodaje: „Jedno ili drugo nije u redu: osnivanje ili rasformiranje“, smatrajući da je osnivanje ZAVNOS-a bila greška.⁶⁵ Naše stajalište je upravo obrnuto. Argumenata za to ima napretek. Pomenut ćemo samo neke.

Naime, činjenica je da su i u uslovima „ograničenosti mandata“ svi organi ZAVNOS-a uspješno obavili svoje zadatke, kako je to iskazano u ocjenama svih organa NOP-a, uključujući i Predsjedništvo AVNOJ-a. A to podrazumijeva ogromne napore i velike žrtve, ali i ogromne rezultate, što je sve itekako imalo odraza na ukupne rezultate NOP-a na ovom području i šire. Očito je da se radi o nekom iracionalnom razlogu. Mislimo da je u pitanju promjena odnosa KPJ i rukovodstva NOP-a prema nacionalnom pitanju Mus-

⁶⁵ Z. Lakić, *Jugoslovenski ratni federalizam i partizanska autonomija Sandžaka*, 59. Azem Kožar, *Naučni skup „Sandžak juče, danas i sutra“*, Novi Pazar 21-23. novembar 2003, *Zbornik radova*, Diskusija, Novi Pazar, 2005, 397-398.

limana, a oni su grupisani u Bosni i Hercegovini i Sandžaku – u kojem su činili oko polovine ukupnog stanovništva.⁶⁶ Ako su već na argumente i zahtjeve bosanskohercegovačkog rukovodstva prihvatili da Bosna i Hercegovina bude posebna federalna jedinica, očito pri tome više nominalno prihvatajući Muslimane za narod, dok su to suštinski negirali, najblaže rečeno ignorirali, čemu je dokaz nepostojanje šeste buktinje u grbu DFJ koji je baš u to vrijeme oblikovan, onda su to priznanje nastojali paralelno sa tim negirati na primjeru Sandžaka i sandžačkih Muslimana.⁶⁷ Jednostavno su, smatramo, polazili od toga da bi bilo previše Muslimanima „dati“ dvije autonomije, pa je zato jednu valjalo ugasiti. Napominjemo da Muslimani Sandžaka tada nisu bili značajan politički faktor, ni približno onome što su bili Srbi i Crnogorci. Najveći autoriteti i beskompromisni pobornici autonomije Sandžaka među sandžačkim narodima do tada su stradali: Rifat Burdžović Tršo – Musliman, Vladimir Knežević Volođa – Srbin, Tomaš Žižić – Crnogorac i mnogi drugi.⁶⁸ Sandžačko partijsko rukovodstvo bilo je skoro jednonacionalno. Olako je pristalo na ukidanje autonomije, mada su se neki među njima (kao predsjednik Sreten Vukosavljević) žestoko protivili podjeli Sandžaka, smatrajući ga

⁶⁶ Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 678-679. Mustafa Memić smatra da je u Sandžaku u vrijeme rata živjelo oko 54% Muslimana. M. Memić, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 330; Više vidi: Azem Kožar, *ZAVNOS I ZAVNOBiH u komunističkoj koncepciji stvaranja federativne Jugoslavije*“, *Zbornik radova „75. godišnjica Prvog zasijedanja ZAVNOBiH-A: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*“, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, Knjiga 46/1, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019, Sarajevo, 151-179.

⁶⁷ U toku prvih rasprava na donošenju republičkih ustava u organizacijama KPJ, „za Sandžak je rečeno da je riječ o jednom – srpskom narodu (dakle nema Crnogoraca i Muslimana) i dvije vjere – pravoslavne i muslimanske“. Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 58.

⁶⁸ O prijeratnoj i ratnoj djelatnosti i stradanju Vladimira Kneževića Volođe, komandanta Treće sandžačke proletherske brigade, Rifata Burdžovića Trše, zamjenika političkog komesara i delegata CK KPJ u brigadi i Tomaša Žižića, komandanta Četvrtog bataljona ove brigade, pisali su brojni njihovi saborci, kao i neki istraživači. Stradali su u noći 2. / 3. oktobra 1942. od četnika Draže Mihailovića u selu Trnova kod Mrkonjić Grada. Prije ubistva zvjerski su mučeni, a njihova tijela bačena su u Grujića jamu. Pronađena su i izvađena nakon rata, zahvaljujući angažiranju generala Danila Jaukovića, i sahranjeni u zajedničkoj grobnici poginulih boraca ove brigade u Podgorici. Volođa i Tršo proglašeni su narodnim herojima 1944. a Tomaš 1951. godine. Hakija, Avdić, *Rifat Burdžović, život i djelo*, Matica Bošnjačka, Novi Pazar/Bijelo Polje, 2003, 293-368.

jednom privrednom, ekonomskom i historijskom cjelinom. Ta činjenica, da se i političko vođstvo Srba iz Sandžaka zalagalo za njegovu cjelovitost i neku vrstu autonomnosti i zasebnosti, mogla je biti dodatan argument za opstanak Sandžaka kao jedne administrativne (autonomne) cjeline. Međutim, političko rukovodstvo NOP-a imalo je svoje aršine, tako da je ne konsultirajući narode Sandžaka, na čemu je predsjednik S. Vukosavljević uporno insistirao, donijelo tu više administrativnu odluku.

Moguće je da su i sam naziv Sandžak i geneza njegovog postojanja parali uši nekim partijskim kadrovima. Poseban angažman na likvidaciji autonomije Sandžaka, prema nekim istraživanjima, imao je Moša Pijade, koji je nakon rata napisao da je on „likvidirao Novopazarski Sandžak kao tursku administrativnu jedinicu“.⁶⁹ On je također imao značajnu ulogu u pripremi prvog Ustava FNRJ 1946. godine, pa i uticaj na prve ustave federalnih jedinica (Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore) u kojima su Muslimani u statusu nacionalne manjine.

Ima mišljenja da su mogući razlozi ukidanja autonomije Sandžaka neke procjene o nedovoljnom učešću Muslimana u NOP-u. Podaci iz izvornih dokumenata govore drugačije. Tačno je, međutim, da Muslimani masovnije pristupaju NOP-u od jeseni 1943. godine. Najveći broj, po nekima oko 15.000 sandžačkih boraca, bio je u sandžačkim i drugim partizanskim jedinicama, značajan broj ih je poginuo u toku rata, a Sandžak je imao na hiljade žrtava fašističkog terora, među kojima su i masovna stradanja civilnog muslimanskog stanovništva od strane četničkih formacija Draže Mihailovića (posebno u bjelopoljskom i pljevaljskom srezu).⁷⁰ Doprinos NOP-u muslimansko, i drugo, stanovništvo Sandžaka dalo je i na drugim poljima (snadbijevanje vojske, učešće u aktivnostima organa nove vlasti i dr.).⁷¹ Na području Sandžaka djelovale su i jedinice muslimanske milicije koje nisu bile pod je-

⁶⁹ Branko, Nadoveza, Sandžak u koncepciji Moše Pijade, *Naučni skup „Sandžak juče, danas i sutra“*, Novi Pazar, 21-23. novembar 2003, *Zbornik radova*, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2005, 82.

⁷⁰ U cilju utvrđivanja stvarnog broja žrtava Sandžaka u toku NOB-e, Matica Bošnjačka Crne Gore i Udruženje „Almanah“, pod pokriteljstvom Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti (BANU), pokrenuli su projekat „Bijela knjiga žrtava Sandžaka 1941-1945“. Do sada su objavljene četiri knjige. Istraživanja su pokazala da su do sada korišteni podaci nepouzdati.

⁷¹ B. Nadoveza, Sandžak u koncepciji Moše Pijade, 80; M. Memić, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 336.

dinstvenom komandom. Odigrale su značajnu ulogu u odbrani muslimanskog življa od četničkih pogroma, u vrijeme kada na ovom području nije bilo jačih partizanskih snaga (od kraja 1941. do početka 1944) a postojale su brojne četničke vojne formacije.⁷² Neke od njih nisu imale povjerenja prema bilo kojoj vojsci koja bi u njihova sela dolazila sa strane, pa ni prema partizanima. Njihova ratna aktivnost nije historiografski istražena, mada ih zvanični partizanski izvori, pa i socijalistička historiografija, bez izuzetka svrstavaju u reakciju, tj. u protivnike NOP-a, što je doprinosilo stvaranju neadekvatne i nejasne percepcije o doprinosu Muslimana Sandžaka razvoju i pobjedi snaga NOP-a.⁷³ Najkonkretniju pozitivnu ocjenu o tome dao je historičar Mustafa Memić iz Plava, učesnik NOP-a, riječima: „Bošnjaci-Muslimani u Sandžaku i Crnoj Gori časno su izvršili svoj dug u antifašističkoj i oslobodilačkoj borbi. Odnos prema Sandžaku i prema Bošnjacima-Muslimanima kao narodu, nije bio adekvatan njihovom doprinosu“.⁷⁴

Ukidanje autonomije Sandžaka imalo je veoma negativan odraz na njegov društveno-ekonomski i kulturno-obrazovni razvoj u vrijeme socijalističke Jugoslavije. I pored ogromnog napretka na svim poljima rada i djelovanja, posebno u komparaciji sa predratnim stanjem, Sandžak je i dalje ostao najnerazvijeniji dio – kako u Srbiji, tako i u Crnoj Gori. Ta nesporna činjenica jas-

⁷² M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, 222-226; Azem, Kožar, Osvrt na neka zbivanja na području Gornjeg Bihora u vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945), *Glasnik Bihora, broj 1*, Centar za kulturu Petnjica, Petnjica, 2016, 184-214.

⁷³ U toku operacija partizanskih snaga za konačno oslobođenje Sandžaka, i neposredno nakon toga, partizanske jedinice su se, prema nekim izvorima, ponašale neprimjereno prema poraženim pripadnicima muslimanske milicije, na način da su vršene pojedinačne i masovne egzekucije, uglavnom bez suđenja. Vansudske likvidacije negativno su utjecale na povjerenje civilnog muslimanskog stanovništva u partizanske institucije koje su uspostavljane. Ta zbivanja bila su tabu tema socijalističke historiografije, što je prouzročilo određene predrasude, nagađanja i insinuacije, a nakon erozije socijalizma postajala su sve više predmet kvazinaučnih interpretiranja pojedinaca i grupa - ponajviše u funkciji političkog populizma, a sve to u odsustvu nastojanja da se na tome institucionalno, profesinonalno i naučno radi. Na taj način politika je i dalje išla ispred nauke, a trebalo bi biti obrnuto. Međutim, postupci sa „nacionalnim manjinama“ nisu bili izuzetak na primjeru Muslimana. Različitim metodama, pa i masovnim likvidacijama, nestale su na desetine hiljada Hrvata, Mađara i Njemaca u Vojvodini i Albanaca na Kosovu. Više o tome: Šerbo, Rastoder, Elaborat historičara Vase Čubrilovića 'Manjinski problem u novoj Jugoslaviji' od 3. 11. 1944., *Saznanja, časopis za historiju, broj 5*, Društvo historičara Tuzla, Tuzla, 2014, 140-174.

⁷⁴ M. Memić, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 337.

na je potvrda zbog čega je likvidacija nekog nivoa autonomnosti i teritorijalne cjelovitosti Sandžaka od strane političkog centra moći nove Jugoslavije, bila neodgovarajuća i nepromišljena i po njegovo cjelokupno stanovništvo, ne samo za Muslimane, apsolutno pogrešna.

Zaključak

Monarhistička Jugoslavija kao unitarna i nedemokratska, sa srpskom hegemonijom i dinastijom Karađorđevića, nije ispunila očekivanja nesrpskih naroda i najvećeg broja njenog stanovništva. Pokušaj preuređenja (federalizacije) na tri banovine, za tri naroda (Srbe, Hrvate, Slovence), sporazumom Cvetković-Maček, nije zaživio uslijed početka svjetskog rata. Bosna i Hercegovina je u njoj nestala a Muslimani su, kao i mnogi drugi narodi, nacionalno ugnjetavani i diskriminirani. Široke narodne mase, radništvo i seljaštvo, živjele su u bijedi i siromaštvu. Takav državni sistem, osim užih vladajućih struktura, niko nije želio. Promjene su bile neminovne. Uslijedila je fašistička okupacija, bjekstvo kralja i Vlade, безусловna kapitulacija i komadanje zemlje na više fašističkih tvorevina, prestanak rada političkih stranaka i dr. čime su po državu i njene narode nastale nove okolnosti.

Osim pokušaja federalizacije zemlje od strane vladajućih struktura, u godinama pred okupaciju se i ilegalna i malobrojna KPJ sve intenzivnije bavila pitanjima promjene državno-pravnih i društveno-političkih odnosa u zemlji, između ostalog i pitanjima nacionalne i socijalne ravnopravnosti naroda i narodnosti, koja se prelamala i preko pitanja federalizacije uvažavanjem nacionalno-kulturoloških osobnosti njenih historijskih pokrajina. Taj proces se odvijao postepeno da bi na Petoj Zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940. godine bio konačno uobličen: da državu čini više nacionalnih federalnih jedinica, kao i nekoliko višenacionalnih među kojima je i Bosna i Hercegovina. Muslimani su smatrani posebnom etničkom grupom - nacijom u formiranju.

U toku fašističke njemačko-italijanske okupacije aprila 1941. godije, KPJ je izašla iz ilegalnosti, i potom obznanila svoju viziju oslobodilačke borbe, putem Platforme NOB-e, koja je sadržavala i promjenu društvenih odnosa, ukidanje centralističko-monarhističkog i izgradnju demokratsko-federalističkog sistema, zasnovanog na nacionalnoj i socijalnoj ravnopravnosti svih naroda i narodnosti. Građanske nacionalističke političke stranke su

se priklonile marionetskim fašističkim vladama, nacionalističkoj isključivosti i saradnji sa okupatorom. Bosna i Hercegovina se našla u okviru ustaške NDH, a Sandžak u granicama separatne Crne Gore i Velike Albanije. Muslimani su postali marioneta za potksurivanje na cijelom području, na udaru fašističko-nacionalističkih ideologija – prevashodno ustaške i četničke.

U redovima antifašističkog NOP-a, predvođenog KPJ, učestvovali su svi južnoslovenski narodi. Uporedo sa oružanom borbom, čije je središte bilo na području BiH, vršene su i društvene promjene u skladu sa platformom NOB-e. Na oslobođenim teritorijama formirani su organi nove vlasti, počev od seoskih, sreskih, okružnih narodnooslobodilačkih odbora sve do AVNOJ-a, koji se na svom prvom zasijedanju u Bihaću krajem 1942, opredijelio za formiranje zemaljskih antifašističkih vijeća po budućim federalnim jedinicama, među kojima su BiH i Sandžak. U kontekstu nabiranja ostalih naroda navedeni su i Muslimani.

Federalizacija nastajuće Jugoslavije, započeta formiranjem organizacija KPJ na nacionalnoj i historijskoj osnovi, a potom i vojnih rukovodstava na Savjetovanju u Stolicama septembra 1941. godine, nastavljena je opredjeljenjem za formiranje zemaljskih antifašističkih vijeća na tom principu, na čijem se vrhu piramide vlasti nalazio AVNOJ. Među ostalima u novembru 1943. formirani su ZAVNOS (20. i 21. 11) i ZAVNOBiH (25. i 26. 11), kao vrhovni organi vlasti na svom području, usmjereni ka zajedništvu sa ostalim narodima u jedinstvenu novu demokratsku državu, odlučno se odričući povratka na predratno stanje. Muslimani su u oba zemaljska vijeća tretirani ravnopravno sa drugim narodima. Oba vijeća su izabrala svoje organe i delegacije za predstojeće Drugo zasijedanje AVNOJ-a, koje je trebalo da razmatra odluke svih zemaljskih vijeća i da se o njima odredi.

Na Drugom zasijedanju AVNOJ-a održanom u Jajcu 28. i 29. novembra 1943. godine, delegacija ZAVNOBiH-a je učestvovala a delegacija ZAVNOS-a nije. I pored sporenja u vrhu NOP-a BiH je postala šesta federalna jedinica kao višenacionalna zajednica Srba, Hrvata i Muslimana, ali nacionalnost Muslimana nije priznata, u odnosu na ranije stavove i odluke ZAVNOBiH-a osporena je, čime je otvoren put njihovoj srbizaciji i hrvatizaciji. Kao glavni razlog tome bilo je stajalište da su oni „posebna etnička grupa“ ali ne i nacija. Status Sandžaka i njegovih naroda nije ni pomenut, već je potpuno apstrahovan, kao i da nije postojao. Bio je to još jedan presedan, korak unazad na poimanju nacionaliteta Muslimana, a u skladu sa tim i prava

na opstojnost ratne autonomije Sandžaka. ZAVNOBiH je na svom Drugom zasijedanju juna/jula 1944. godine prerastao u najviši zakonodavni organ vlasti, a potom je aprila 1945. prerastao u Privremenu narodnu skupštinu BiH, koja je izabrala vladu, i tako se BiH inkorporirala u federalni sistem nove Jugoslavije. Međutim, ZAVNOS je i dalje djelovao kao političko predstavništvo naroda Sandžaka, sve do rasformiranja na svom Drugom zasijedanju 29. marta 1945. u skladu sa odlukama NKOJ-a i Predsjedništva AVNOJ-a. Osim toga Sandžak je podijeljen između Srbije i Crne Gore graničnom crtom iz 1913. godine. Muslimani su postali nacionalna manjina u obje federalne jedinice.

Analizirajući uzroke negiranja nacionalnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini i likvidacije autonomnosti Sandžaka, došlo se do stajališta da su ova dva pitanja povezana promjenom odnosa rukovodstva NOP-a, AVNOJ-a i CK KPJ, prema nacionalnom pitanju Muslimana, a da su razlozi koji su za to navođeni isključivo deklarativne prirode. Negacijom njihove nacionalnosti, smatrajući ih posebnom etničkom grupom – u najboljem smislu tipa nacije u formiranju, tražeći alibi u staljinističkom poimanju nacije, te da samo nacija ima pravo na nacionalnu državu, ne spuštajući se sa te teorijske na pragmatičnu razinu, rukovodstvo NOP-a je počinilo historijsku nepravdu Sandžaku, njegovim narodima - ne samo Muslimanima. Priznati nacionalnost Muslimana značilo bi da oni ravnopravno participiraju u dvije federalne jedinice, BiH i Sandžaku, što nije bilo po mjeri onih koji su krojili njihovu sudbinu. Pošto zasebnost BiH nije imala alternativu, a bez Muslimana bi postala plijenom njenih susjeda, to su i Muslimani kako – tako 'opstali' kao jedan od elemenata njenog nacionaliteta. Međutim, razdioba Sandžaka značila je ustupke prije svega Srbiji, ali i Crnoj Gori, čime se uticalo na kooperativnost njihovih partijskih kadrova u odnosu na federalni status BiH. Administrativno nestajanje Sandžaka, ukidanjem ratne autonomije, uzrokovalo je i sve druge negativne efekte na planu razvoja njegove privrede, obrazovanja, kulture idr. Ovo područje je bilo i ostalo najnerazvijenije u obje federalne jedinice, Srbiji i Crnoj Gori, a to stanje se zadržalo do današnjih dana. Negacija nacionaliteta Muslimana bila je izraženija u poratnim decenijama, tako da ni savezni ustav iz 1946, Program SKJ iz 1958. i Ustav iz 1963. ne prepoznaju Muslimane kao jednu od jugoslovenskih nacija. Priznanjem nacionalnosti Muslimanima sedamdesetih godina, KPJ/SKJ je ispravila svoju historijsku grešku, ali na Sandžak i Muslimane Sandžaka to nije imalo bitnijeg odraza.

ON THE OCCASION OF THE EIGHTY YEARS SINCE THE FOUNDATION OF ZAVNOS AND ZAVNOBIH: MUSLIMS/BOSNIAKS IN THE COMMUNIST VISION AND MISSION OF CREATING A FEDERAL YUGOSLAVIA*

Conclusion

Monarchist Yugoslavia as unitary and undemocratic, with Serbian hegemony and the Karađorđević dynasty, did not meet the expectations of non-Serb peoples and the largest number of its population. The attempt to reorganize the state (federalize) into three banovinas, for three peoples (Serbs, Croats, Slovenes), with the Cvetković-Maček agreement, did not come to fruition due to the start of the World War. Bosnia and Herzegovina disappeared in it, and Muslims, like many other peoples, were nationally oppressed and discriminated against. The broad masses of people, workers and peasants, lived in misery and poverty. Nobody wanted such a state system, except for the thin layer of governing structures. Changes were inevitable. This was followed by the fascist occupation, the flight of the king and the government, the unconditional capitulation and the dismemberment of the country into several fascist creations, the cessation of political parties, etc. which created new circumstances for the state and its peoples.

In addition to attempts to federalize the country by the ruling structures, in the years before the occupation, the illegal and small KPJ increasingly dealt with issues of changing state-legal and socio-political relations in the country, among other things, issues of national and social equality of peoples and nationalities, which was breaking down and over the issue of federalization by respecting the national-cultural peculiarities of its historical provinces. This process took place gradually until it was finally shaped at the Fifth National Conference of the KPJ in October 1940: that the state consists of several national federal units, as well as several multinational ones, among

*Certain contents of this article were published earlier in the author's work: "ZAVNOS AND ZAVNOBIH in the communist conception of the creation of a federative Yugoslavia", Collection of papers "75th anniversary of the First Session of ZAVNOBIH: Historical foundation of renewed statehood of Bosnia and Herzegovina in the 20th century", ANU BiH, Special Editions, Book CLXXIX, Department of Social Sciences, Book 11/1, Department of Humanities, Book 46/1, Sarajevo, 24 and April 25, 2019, Sarajevo, 2019, 151-179.

which is Bosnia and Herzegovina. Muslims were considered a separate ethnic group - a nation in the making.

During the fascist German-Italian occupation in April 1941, the KPJ came out of illegality, and then announced its vision of the liberation struggle, through the NOB Platform, which included the change of social relations, the abolition of the centralist-monarchist system and the construction of a democratic-federalist system, based on the national and social equality of all peoples and nationalities. Civic nationalist political parties have sided with puppet fascist governments, nationalist exclusivity and cooperation with the occupier. Bosnia and Herzegovina found itself within the Ustasha NDH, and Sandžak within the boundaries of separate Montenegro and Greater Albania. Muslims have become puppets for subjugation in the entire area, under the influence of fascist-nationalist ideologies - primarily Ustasha and Chetnik.

All South Slavic peoples participated in the ranks of the anti-fascist NOP, led by the KPJ. Along with the armed struggle, the center of which was in the territory of Bosnia and Herzegovina, social changes were carried out in accordance with the NOB platform. New government bodies were formed in the liberated territories, starting with the village, county, and district national liberation committees up to the AVNOJ, which at its first meeting in Bihać at the end of 1942, decided to form land anti-fascist councils in the future federal units, among which BiH and Sandžak. In the context of listing other peoples, Muslims are also mentioned.

The federalization of the nascent Yugoslavia, which began with the formation of the KPJ organizations on a national and historical basis, and then of the military leadership at the Council in Stolice in September 1941, continued with the determination to form anti-fascist councils based on that principle, at the top of which was the AVNOJ. Among others, in November 1943, ZAVNOS (November 20 and 21) and ZAVNOBiH (November 25 and 26) were formed, as supreme authorities in their respective areas, aimed at unity with other peoples into a single new democratic state. renouncing the return to the pre-war state. Muslims were treated equally with other peoples in both state councils. Both councils elected their bodies and delegations for the upcoming Second AVNOJ session, which was supposed to consider the decisions of all the land councils and decide on them.

At the Second AVNOJ session held in Jajce on November 28 and 29, 1943, the ZAVNOBiH delegation participated, while the ZAVNOS delega-

tion did not. Despite disputes at the top of the NOP, Bosnia and Herzegovina became the sixth federal unit as a multi-national community of Serbs, Croats and Muslims, but the nationality of Muslims was not recognized, in relation to the previous positions and decisions of ZAVNOBiH, it was disputed, thus opening the way for their Serbianization and Croatization. The main reason for this was the view that they are a "special ethnic group" but not a nation. The status of Sandžak and its peoples is not even mentioned, but is completely abstracted, as if it did not exist. It was another precedent, a step back in the understanding of the nationality of Muslims, and accordingly, the right to the survival of the wartime autonomy of the Sandžak. At its Second Session in June/July 1944, ZAVNOBiH grew into the highest legislative authority, and then in April 1945, it grew into the Provisional National Assembly of BiH, which elected the government, and thus BiH was incorporated into the federal system of the new Yugoslavia. However, ZAVNOS continued to act as a political representative of the Sandžak people, until it was disbanded at its Second Session on March 29, 1945, in accordance with the decisions of the NKOJ and the AVNOJ Presidency. In addition, Sandžak is divided between Serbia and Montenegro by the border line from 1913. Muslims became a national minority in both federal units.

Analyzing the causes of the denial of the nationality of Muslims in Bosnia and Herzegovina and the liquidation of the autonomy of the Sandžak, it was concluded that these two issues are connected by the change in the relationship of the leadership of the NOP, AVNOJ and the Central Committee of the KPJ, towards the national issue of Muslims, and that the reasons for those cited are of an exclusively declarative nature. By negating their nationality, considering them a special ethnic group - in the best sense of a type of nation in the making, looking for an alibi in the Stalinist concept of the nation, and that only the nation has the right to a national state, without going down from that theoretical to the pragmatic level, the leadership of the NOP committed a historical injustice to Sandžak, its peoples - not only Muslims. Recognizing the nationality of Muslims would mean that they participate equally in the two federal units, Bosnia and Herzegovina and Sandžak, which was not according to those who shaped their destiny. Since the singularity of Bosnia and Herzegovina had no alternative, and without Muslims it would have become the prey of its neighbors, it is the Muslims who somehow 'survived' as one of the elements of its nationality. However, the division of

Sandžak meant concessions primarily to Serbia, but also to Montenegro, which affected the cooperation of their party cadres in relation to the federal status of BiH. The administrative disappearance of Sandžak, by abolishing wartime autonomy, caused all other negative effects on the development of its economy, education, culture, etc. This area was and remains the most underdeveloped in both federal units, Serbia and Montenegro, and that state has remained until today. The negation of Muslim nationality was more pronounced in the post-war decades, so that even the federal constitution from 1946, the SKJ Program from 1958 and the Constitution from 1963 do not recognize Muslims as one of the Yugoslav nations. By recognizing the nationality of Muslims in the 1970s, the KPJ/SKJ corrected its historical mistake, but it had no significant impact on Sandžak and the Muslims of Sandžak.

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd, 1964.

Građa o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921-1941, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1971.

1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

Lakić, Zoran, *ZAVNO Crne Gore i Boke, Dokumenti*, Titograd, 1953.

Lakić, Zoran, *ZAVNO Sandžaka – dokumenti*, Podgorica, 1992.

Od AVNOJ-a do delegatske skupštine, Vijećnici – poslanici - delegati, Dokumenta, priredili B. Ilić, Lj. Šuković, Lj. Janjetović, Beograd, 1984.

Peta zemaljska konferencija KPJ, IC „Komunist“, Beograd, 1980.

Zakonodavni rad Predsjedništva AVNOJ-a i Predsjedništva Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije (19. novembar 1944 – 27. oktobar 1945), po stenografskim beleškama i drugim izvorima, Beograd, 1945.

ZAVNOH – Zbornik dokumenata, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1964.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Dokumenti 1943-1944, Knjiga I i Knjiga II, Dokumenti 1945, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1968.

ZAVNO Crne Gore i Boke, Zbirka dokumenata, priredio Zoran Lakić, Titograd, 1963.

Literatura

Avdić, Hakija, *Rifat Burdžović, život i djelo*, Matica Bošnjačka, Novi Pazar/Bijelo Polje, 2003.

Babić, Nikola, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih snaga i KPJ do 1941. godine*, *Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, broj 3, Sarajevo, 1967, 7-45.

Begić, Dana, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković – Maček*, *Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, broj 2, Sarajevo 1966, 177-191.

Borovčanin, Drago, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1979.

Brkljača, Seka, Historiografska literatura u Bosni i Hercegovini o Drugom svjetskom ratu objavljena u posljednjih dvadeset godina, *Naučni skup „Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine*, Friedrich Naumann Stiftung, Sarajevo, 2003.

Broz, Josip, Tito, Nacionalno pitanje u svjetlosti NOB, *Proleter*, broj 16 iz decembra 1942. godine, *Reprint Proleter*, Organ CK KPJ, Beograd, 1968.

Broz, Broz, Tito, Borba naroda Jugoslavije, *Zbornik NOR-a, tom II, knjiga 12*, Beograd, 1954.

Broz, Josip, Tito, *Sabrana djela, tom 3*, Beograd, 1977.

Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, IP „Sejtalija“, Sarajevo, 1998.

Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, „Narodna knjiga“ Beograd, 1985.

Humo, Avdo, *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u BiH, Diskusija*, Beograd, 1964.

Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945, priredio Dino Mujadžević*, Plejada – BNGZ – University Press, Zagreb – Sarajevo, 2016.

Čolaković, Rodoljub, Pravi odgovor na pitanje čija je Bosna i Hercegovina, *AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, IP „Rad“, Beograd, 1974, 11-20.

Ibrahimagić, Omer, Reminiscencije na bosansku srednjovjekovnu državnost i pravo Bosanaca i Hercegovaca na samoopredjeljenje, *Naučni skup „Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a“*, Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 37, Sarajevo, 2007, 177-200.

Jovanović, Nadežda, *Rifat Burdžović Tršo*, „Glas“, Beograd, 1973.

Keršovani, Otokar, *Odnosi između Srba i Hrvata. Izbor članaka*, Kultura, Beograd, 1964.

Kožar, Azem, *Naučni skup „Sandžak juče, danas i sutra“*, Novi Pazar 21-23. novembar 2003, *Zbornik radova, Diskusija*, Novi Pazar, 2005, 397-398.

Kožar, Azem, Osvrt na neka zbivanja na području Gornjeg Bihora u vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945), *Glasnik Bihora, broj 1*, Centar za kulturu Petnjica, Petnjica, 2016, 181-219.

Kožar, Azem, ZAVNOS I ZAVNOBiH u komunističkoj koncepciji stvaranja federativne Jugoslavije“, *Zbornik radova „75. godišnjica Prvog zasijedanja ZAVNOBiH-A: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću“*, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, Knjiga 46/1, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019, Sarajevo, 151-179.

Kreso, Muharem, Obnova državnosti najznačajnija tekovina narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini, *Naučni skup „Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a“*, Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003, urednik Muhamed Filipović, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 37, Sarajevo, 2007, 242-257.

Lakić, Zoran, *Partizanska autonomija Sandžaka (1943-1945)*, Titograd, 1963.

Lakić, Zoran, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, *AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, *Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, IP „Rad“, Beograd, 1974, 678-694.

Lakić, Zoran, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, „Obod“ Cetinje, „Narodna knjiga“ Beograd, Beograd, 1981.

Lakić, Zoran, Kosovo i Metohija u koncepciji jugoslovenskog federalizma u toku NOP-a, s posebnim osvrtom na Bujansku konferenciju, *Istorijski zapisi*, broj 3-4, Institut za istoriju Crna Gore, Titograd, 1989, 99-107.

Lakić, Zoran, Jugoslovenski ratni federalizam i partizanska autonomija Sandžaka, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Sandžak juče, danas i sutra“*, *Novi Pazar*, 21-23. 11. 2003, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2005, 79-86.

Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918-1991)*, *Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998.

Memić, Mustafa, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1996.

Memić, Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, VKBI, Podgorica, 2002.

Memić, Mustafa, Osnovne karakteristike i specifičnosti Sandžaka u antifašističkoj borbi (1941-1945), *Zbornik radova sa naučnog skupa „Sandžak juče, danas i sutra“*, Novi Pazar, 21-23. 11. 2003, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2005, 87-94.

Nadoveza, Branko, Sandžak u koncepciji Moše Pijade, *Naučni skup „Sandžak juče, danas i sutra“*, Novi Pazar, 21-23. novembar 2003, *Zbornik radova*, Internacionalni univerzitet U Novom Pazaru, Novi Pazar, 2005, 79-86.

Nešović, Slobodan, *Stvatanje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, 1981.

Petranović, Branko, Položaj Sandžaka u svjetlosti odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, *Istorijski zapisi*, broj 3-4, Titograd, 1971.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije (1918-1978)*, Nolit, Beograd, 1980.

Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, „Stvarnost“, Zagreb, 1963.

Purivatra, Atif, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, *Rasprave i članci*, Sarajevo, 1972.

Purivatra, Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, *Drugo izdanje*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1977.

Rastoder, Šerbo, *Kad su vakat kaljali insani, Šahovići 1924*, Podgorica, 2014.

Rastoder, Šerbo, Elaborat historičara Vase Čubrilovića 'Manjinski problem u novoj Jugoslaviji' od 3. 11. 1944., *Saznanja, časopis za historiju*, broj 5, Društvo historičara Tuzla, Tuzla, 2014, 140-174.

Redžić, Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, „Oko d.d.“, Sarajevo, 1998.

Redžić, Enver, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, ANU BiH, Sarajevo, 2000.

Saltaga, Fuad, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Institut za istraživanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1991.